

Məmmədov Yusif
Rəhbər: İ.M.Mahmudov

M Ü N D Ə R İ C A T

G İ R İ Ş

**FƏSİL I. MİLLİ İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASI VƏ
İNKİŞAFINDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN ROLU.....**

- 1.1. Qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası və onun milli iqtisadiyyatda yeri.....
- 1.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında struktur problemləri.....

**FƏSİL II. QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN DAVAMLI İNKİŞAFI VƏ
ONUN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS MƏSƏLƏLƏRİ.....**

- 2.1. Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı və onun tənzimlənməsi istiqamətləri.....
- 2.2. Qeyri-neft sektorunun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri..

**FƏSİL III. QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF POTENSİALI VƏ
ONUN REALLAŞDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

- 3.1. Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafında və onun tənzimlənməsində investisiya milir.
- 3.2. Qeyri-neft sektorunda struktur irəliləyişləri və onun tənzimlənməsi..
- 3.3. Neft-sektorunun inkişaf perspektivləri və Holland sindromu təhlükəsi təzahürləri.....

NƏTİCƏ.....

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....

GİRİŞ

Mövzünün aktuallığı. Müasir iqtisad elmində xammal hasilatı üzərində ixtisaslaşmış ölkələrin iqtisadi sistemlərinin xüsusiyyətləri barədə çoxsaylı nəzəri-konseptual baxışlar formalaşmışdır. Müxtəlif iqtisadi modelləri özündə əks etdirən bu nəzəri yanaşmaların hər birinin müasir iqtisadi təfəkkürdə özünə məxsus yeri vardır. Lakin, bütün bunların ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, xammal istehsalının iqtisadiyyatda dominat rola malik olması heç də əlverişli inkişaf modeli deyildir.

Konseptual çərçivə ondan ibarətdir ki, xammal resurslarının iqtisadi prosesində sosial prioritetlər ilə investisiya prioritetləri arasında optimal nisbət müəyyən olunmalıdır. Şübhəsiz ki, iqtisadi inkişaf prosesində neft gəlirlərinin sosial rifahının yüksəldilməsi üçün sərf olunmasına da böyük önəm verilməlidir. Bu, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət etməklə bərabər, həmçinin inkişafı sürətləndirən önəmli makroiqtisadi amildir. Çünki sosial transfertlərin artması əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yaxşılaşdırır, bu isə son nəticədə əhalinin mal və xidmətlərə tələbini genişləndirməklə, dolayısı ilə istehsalın genişlənməsini şərtləndirir.

Lakin təcrübə göstərir ki, neft gəlirlərinin üstün olaraq sosial layihələrə yönəldilməsi tükənən olan neft sərvətlərinin uzunmüddətli davamlı makroiqtisadi effektini aşağı salır, iqtisadiyyatın investisiyalara tələbatının ödənilməsində kəskin problemlər yaradır, nəticədə səmərəsiz monosahəli inkişaf modeli təşəkkül tapmağa başlayır. Bu baxımdan, vaxtilə bir sıra ölkələr, məsələn, Hollandiya, Norvegiya, İngiltərə, Meksika, Kolumbiya və digər ölkələr hasiledici və xammal sənayesinin sürətli və üstün inkişafı ilə bağlı iqtisadiyyatda sahəvi tarazlığın pozulması və digər ixracyönümlü sahələrin tənəzzülü problemi ilə bu və ya digər dərəcədə üzləşmişdilər.

“Holland sindromu” kimi geniş təşəkkül tapmış bu fenomen yaxın illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də xarakterik ola bilər. Buna yol verməmək üçün

qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına yönəlmiş iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi qloballaşma şəraitində “holland sindromu”na qarşı mübarizə üzrə dünya təcrübəsində uğurla tətbiq edilmiş konsepsiyaların və yeridilən iqtisadi siyasətin dərinlən öyrənilməsi əsasında Azərbaycanda neft gəlirlərinin effektiv idarə olunmasının və qeyri-neft sektorunun inkişafının strateji istiqamətlərinin və prinsiplərinin müəyyənəndirilməsi, bu əsasda formalaşdırılacaq iqtisadi strategiyanın reallaşması mexanizmlərinə dair konkret təklif və tövsiyələrinin irəli sürülməsindən ibarətdir.

Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında “Holland sindromu”nun təzahür formalarını ümumiləşdirmək, bu kontekstdə neft və qeyri-neft sektorları arasında iqtisadi resursların hərəkətini xarakterizə etmək, iqtisadiyyatın monosahəli inkişaf modelinin təşəkkül tapmasının qarşısının alınmasına yönəldilmiş strategiyaların tətbiqi üçün ilkin makroiqtisadi şəraiti qiymətləndirmək;

- Neft gəlirlərinin uzunmüddətli effektiv istifadəsi prosesində bu gəlirlərin nəsillər arasında optimal bölgüsünün konseptual çərçivəsini tapmaq, davamlı makroiqtisadi sabitlik baxımından neft gəlirləri hesabına sosial və kapital xərclərin maliyyələşməsinin səmərəli trayektoriyasını müəyyən etmək;

- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafını ləngidən institusional amilləri müəyyən etmək, bu amillərin iqtisadi artıma mənfi təsirini göstərmək, eyni zamanda bu amillərin aradan qaldırılmasına yönəlməmiş tədbirlərin səmərəsini qiymətləndirmək;

- Qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətlənməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək və bu sahədə yeridilməsi mümkün olan iqtisadi siyasət modellərini təqdim etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Dissertasiya işinin əsas tədqiqat predmetini bazar iqtisadiyyatının müasir təkamülü mərhələsində qeyri-neft sektorunun inkişafının effektiv dəstəklənməsini təmin edən mexanizmlərinin formalaşması sahəsində nəzəri-metodoloji və praktiki problemlərin,

transformasiya dövründə bu mexanizmlərin reallaşmasını məhdudlaşdıran amillərin müəyyən olunması məsələlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın **nəzəri-metodoloji əsasını** təbii sərvətlərin istismarı üzərində ixtisaslaşmış iqtisadi sistemlərdə müasir inkişaf meylləri və qanunauyğunluqlar, diaktik metodologiya və sistemli təhlil, makroiqtisadiyyat elminin görkəmli nümayəndələrinin əsərləri, nəzəriyyələri, konsepsiyaları və modelləri, həmçinin dünyanın aparıcı elmi-tədqiqat mərkəzlərinin neft gəlirlərinin istifadəsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı problemləri üzrə apardıqları elmi araşdırmaların nəticələri təşkil edir.

Tədqiqat işinin **informasiya bazasını** Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik icmalları, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının metodoloji və praktiki araşdırmalarını hatə edən toplular, Avropanın və ABŞ-ın aparıcı elmi-tədqiqat mərkəzlərinin materialları təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti tədqiqat çərçivəsində ümumiləşdirilmiş konseptual yanaşmanın, alınmış nəticələr və irəli sürülən təkliflərin Azərbaycanda neft gəlirlərinin idarə olunması və qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə uzunmüddətli strategiyanın formalaşmasının elmi-nəzəri, metodoloji və praktiki məsələlərinin həllinə yönəlməsi, ixracyönlü və idxalı əvəz edən sahələrin inkişaf strategiyalarının effektiv sintezinin əsas istiqamətlərinin elmi cəhətdən əsalandırılmasında tətbiq olunmasının real imkanları ilə izah olunur.

İşin nəticələri qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləyən məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanmasında və neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorunun investisiya imkanlarının artırılmasına yönəldilməsinin konkret mexanizmlərinin işlənməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 90 səhifə həcmində yazılmışdır.

FƏSİL I. MİLLİ İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFINDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN ROLU.

1.1. Qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası və onun milli iqtisadiyyatda rolu.

1995-ci ildən başlayaraq real sektorda tənəzzülün qarşısı alınaraq növbəti illərdə iqtisadi artımın təmin olunmasına başlandı. Bu artım investisiyaların daha çox cəlb olunduğu neft sektorunun və bu sektorla əlaqədar olaraq tikinti işlərinin sürətlə genişlənməsi hesabına təmin olunur. Qeyri-neft və neft sektorunda istehsalın artım dinamikası üzrə olan məlumatlar hər iki sektorda iqtisadi artım tempinin eyni-sürətli olmadığını, neft sektorunda iqtisadi artım tempinin daha sürətli olduğunu və bununla yanaşı iqtisadi artımın artan düzxətli inkişaf tempinə malik olmadığını göstərir.

Neft sektorunda istehsalın sıçrayışlı artımı əsasən 1999-cu ildən etibarən müşahidə olunmaqdadır. Bu sıçrayış kəşf olunmuş yeni yataqlara cəlb olunmuş investisiyalar hesabına hasil olunan neftin artması və eyni zamanda bu dövrdən etibarən dünya neft bazarında əvvəlki illərə nisbətən qiymətlərin artımı ilə bağlıdır. Deməli, neft sektorunda istehsalın artımı bir tərəfdən cəlb olunmuş investisiyaların həcmindən asılıdırsa, digər tərəfdən neft bazarındakı qiymət səviyyəsindən və onun tərəddüdlərindən asılıdır.

Qeyri-neft sektorunun özəlliyi ondan ibarətdir ki, bu sektorda istehsalın real artım sürəti xarici tələbin tərəddüdlərindən güclü şəkildə asılı deyildir. Qeyri-neft sektorundakı real istehsalın artım dinamikası cəlb olunmuş investisiyalardan, daxili tələbin dəyişməsindən, ölkədə aparılan struktur və institusional dəyişikliklərdən daha çox asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft sektorundan fərqli olaraq qeyri-neft sektorunda istehsalın real artımı zəif gedir. Bu xüsusilə neft sektoru ilə

müqayisədə həmin sektora daha az xarici investisiyaların cəlb olunması və bu sektorun məhsullarına qarşı xarici tələbin zəif olması ilə əlaqədardır.

Lakin, qeyri-neft sektorunda istehsalın artım tempinin neft sektoruna nisbətən xeyli geridə qalmasına baxmayaraq onun iqtisadiyyatda payı hələ ki, yüksək olaraq qalır. Amma, baxılan dövr ərzində qeyri-neft sektorunun payı ildən-ilə azalmaqdadır.

Beləliklə, qeyri-neft sektorunun real iqtisadi artımda iştirakı nisbətən zəifdir və bu tendensiya gələcəkdə neft sektorunun iqtisadiyyatda rolunun daha da böyüməsini şərtləndirəcəkdir.

Hər bir sektorun iqtisadiyyatda xüsusi rolu onun əhalinin məşğulluğunda payı, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında rolu, xarici ticarət əməliyyatlarındakı mövqeyi ilə müəyyən olunur. Qeyri-neft sektoru əhalinin böyük hissəsinin məşğul olduğu bir sahədir. Hətta neft sektorunda istehsalın güclü sıçrayışla artmasına baxmayaraq bu sahədəki artım daha çox kapital tutumlu olduğundan onun əhalinin məşğulluğundakı payı nisbətən kiçikdir.

Xarici ticarət əməliyyatlarına gəldikdə isə ölkənin ixracı əsasən neft sektorunun məhsulları hesabına təmin olunur. Bu da qeyri-neft sektorunun məhsullarına qarşı xarici tələbin az olması ilə bağlıdır.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında da qeyri-neft sektoru mühüm rol oynasa da, büdcə gəlirlərinin artım tempində onun iştirakı hələlik zəifdir və büdcə gəlirlərinin artımında əsas etibarilə neft sektorunun ödədiyi vergilərin payı daha böyükdür.

Qeyri-neft sektorunun ödədiyi vergilərin artım sürətinin neft sektorunun ödədiyi vergilərin artım sürətindən geridə qalmasına baxmayaraq birinci daha sabit artım tempinə malikdir. Neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmi dünya bazarının konyukturundan daha çox asılıdır.

Baxılan dövr ərzində qeyri-neft sektorunun büdcənin ümumi daxilolmalarında xüsusi çəkisinin yüksək olması neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmində azalmanın dövlət büdcəsinin ümumi daxilolmalarına olan

mənfi təsirinin yumşalmasını təmin edir. Lakin neft sektorunun ödədiyi vergilərin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisinin getdikcə artması dövlət büdcəsi daxilolmalarını və xərcləmələrinin neft bazarının konyukturundan asılılığını gücləndirir.

1999-cu ildən başlayaraq dövlət büdcəsi daxilolmalarının artımında neft sektorunun ödədiyi vergilərin mühüm rolu vardır ki, bu artım da ilk növbədə dünya bazarında qiymətlərin artması ilə bağlıdır. Dünya neft bazarında qiymətlərin neft ixracatları üçün əlverişli səviyyədə olduğu vaxtlarda dövlət büdcəsinin gəlirləri artır, qiymətlərin qeyri-əlverişli səviyyəyə düşdüyü zamanda isə dövlət büdcəsinin gəlir daxilolmalarında və normal xərclərin maliyyələşdirilməsində gərginliklər yaranır.

Neft sektorunun qeyri-neft sektorunu ödəmələr formasında maliyyələşdirilməsi ikinci belə şəraitdə fəaliyyət göstərməsi əhəmiyyətini yaradır və qeyri-neft sektoru artıq bu şəraitə adaptasiya olunur. Bu şəraitin aradan qaldırılması isə artıq ödəmələr probleminin yaranmasında mühüm amil kimi çıxış edən və səmərəsiz fəaliyyət göstərən sahələrin həyat fəaliyyətinin dayandırılması zərurətini yaradır.

Ölkələrin dövlətçilik tarixi göstərir ki, vergi dövlətin mövcudluğunun vacib şərtlərindən biridir. Hələ 1789-cu ildə ABŞ-ın Müstəqilliyinə Dair Deklorasiyanın müəlliflərindən biri, Benjamin Franklin yazırdı: «Dünyada qaçılmaz və labüd olan iki şey mövcuddur – ölüm və vergi». Beləliklə də vergi dövlət üçün çox mühüm fiskal funksiya yerinə yetirir. Eyni zamanda vergi siyasəti bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi vasitələri arasında mühüm yer tutur. Vergilər iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaq, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərmək, alıcılıq qabiliyyətli tələblə təklif arasında tarazlığı təmin etmək, habelə gəlirləri yenidən bölüşdürmək imkanına malikdir.

Bütün bunlar Azərbaycanda vergi sisteminin mövcud durumunu (xüsusilə, qeyri-neft sektorunda) elmi əsaslarla qiymətləndirməyi və ölkənin

gözlənilən makroiqtisadi vəziyyətini nəzərə almaqla onun təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirməyi zərurətə çevirir.

Vergilərə son hədd meyliyinin hesablanması vergi sisteminin iqtisadiyyatdakı rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verən ən mühüm göstəricilərdən biridir. Azərbaycan üzrə son rəqəmlərdən istifadə edərək qeyri-neft sektoru üzrə vergi funksiyasını qiymətləndirmək mümkündür.

Hal-hazırda kənd təsərrüfatı müəssisələri ƏDV ödəməkdən azad edilmişlər. Lakin, kənd təsərrüfatı müəssisələri aldıkları yanacaq, elektrik enerjisi, avadanlıq, texnika, mineral maddələri alarkən onların qiymətlərində ƏDV məbləğini ödəyirlər. Sonradan kənd təsərrüfatı məhsullarının ƏDV-yə cəlb olunmaması onların istehsal məqsədləri üçün aldıkları malların qiymətlərində olan ƏDV məbləğinin ağırlığının özlərində saxlamaqlarına səbəb olur. Beləliklə, ƏDV son ödəyicisi kimi istehlakçılar deyil, faktiki olaraq kəndli fermer təsərrüfatları çıxış edir. Nəticə etibarilə, kənd təsərrüfatı müəssisələri ƏDV ödəməkdən azad edilməklə faktiki olaraq heç də vergi yükündən azad olmurlar.

Bankların mülkiyyətinə keçən girov əmlakının realizasiyasından əldə edilmiş vəsait borcun bağlanmasına yetərli olub-olmamasından əldə edilmiş vəsait borcun bağlanmasına yetərli olub-olmamasından asılı olmayaraq, ondan birinci növbədə ƏDV tutulur.

Bankların öz fəaliyyəti üçün əldə etdikləri əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri xidmətin maya dəyərində aid edilmir və vergi bazasından çıxılmaz. Digər tərəfdən, yeni amortizasiya qrafiki ilə bu əsas vəsaitlər hətta tam amortizasiya olunduqdan sonra da vergiyə (əmlak vergisi) cəlb olunurlar.

Dövlət qiymətli kağızının geri alınması anına diskont qiymətinin 10%-i həcmində vergi tutulur. Bu vergi mənfəət vergisindən əlavə olaraq tutulur. İkiqat vergitutma bu alətin geniş tətbiq olunmasına əngəl törədir.

Göründüyü kimi, qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün vergi sistemində əhəmiyyətli təkmilləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Bu mənada qeyri-neft sektorunun inkişafını maksimal dərəcədə stimullaşdıran optimal vergi mexanizmlərini yaratmaq üçün bu sahədə qabaqcıl dünya təcrübəsinin öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Macarıstan. Bu ölkədə birinci qrup vergi güzəştlərindən mənfəət vergisini (mənfəət vergisinin dərəcəsi 18%-dir) ödəyən bütün müəssisələr istifadə edə bilər. Burada investisiyanın həcmindən asılı olaraq 10 il müddətinə 50%-dən 100%-ə qədər güzəşt nəzərdə tutulur. Ən böyük güzəştlər ölkənin iqtisadi cəhətdən geri qalmış ərazilərinin investisiyalaşdırılması zamanı tətbiq edilir.

İkinci qrup vergi güzəştləri innovasiya və tədqiqat sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün nəzərdə tutulur. Bu güzəştlə uyğun olaraq vergiyə cəlb olunan mənfəət bazasından tədqiqat və innovasiya üçün 100% birbaşa xərclər çıxılır.

Üçüncü qrup vergi güzəştləri xüsusi olaraq kiçik və orta biznesə şamil edilir. Burada maliyyə institutlarından avadanlıqların alınması üçün alınmış kreditlərə görə faizlərin ödənilməsi xərcləri vergitutma obyektini 40% azaldır. Əgər alınmış avadanlıqlar kredit müqaviləsinin bağlandığı ildən sonra 4 il ərzində istifadə olunmazsa, onda güzəşt maliyyə sanksiyası tətbiq edilməklə geri qaytarılır.

Dördüncü qrup vergi güzəştləri isə ölkənin ayrı-ayrı regionlarında sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədilə nəzərdə tutulur.

Çin. Kiçik və orta müəssisələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq güzəştlər differensiallaşdırılmışdır. Mikro müəssisələr üçün gəlir vergisi vergi tutulan məbləğdən 10% aşağı müəyyən olunmuşdur. İşsizlərin işlə təmin olunması üçün şəhərlərdə xüsusi müəssisələr yaradılır. Bu şəhərlərdə işlə təmin olunmaq üçün gözləyənlərin sayı müəssisələrdə işləyənlərin sayından 60% üstünlük təşkil edirsə, onda vergi orqanları üç il müddətinə xüsusi müəssisələri gəlir vergisindən azad edə bilər.

Yüksək və yeni texnologiyadan istifadə edən müəssisələr gəlir vergisini 15% dərəcəsi ilə ödəyirlər. Zəif inkişaf etmiş regionlarda yaradılan bu tip

müəssisələr iki il müddətinə gəlir vergisini ödəməkdən azaddırlar. Əgər kadrların hazırlığı, xidmət, texniki məsləhət və s. məsələlər ilə məşğul olan müəssisələrin xalis gəliri 300 min yüən çox deyilsə, onda bu müəssisələr gəlir vergisindən azaddırlar.

Kasıb rayonlara kömək etmək məqsədilə yeni yaradılan müəssisələr üç il müddətinə gəlir vergisini ödəmirlər: «Üçüncü sfera» - müəssisələri həvəsləndirmək və kömək etmək siyasəti. Texniki xidmətdən gəlir əldə edən və kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət edən müəssisələr gəlir vergisindən azaddırlar.

Müəssisədə çalışan ümumi işçilərin 35%-dən çoxunu əlillər təşkil edirsə, həmin müəssisə gəlir vergisindən azad edilir. Əgər əlillərin sayı 10%-dən çox, ümumi işçilərin 35%-dən azdırsa onda gəlir vergisi yarıya qədər azaldılır. Kiçik müəssisələr üçün gəlir vergisi siyasəti çərçivəsində illik mənfəəti 30min yüən olan müəssisələr üçün gəlir vergisinin dərəcəsi 18%, illik mənfəəti 30-100 min yüən olan müəssisələrdən gəlir vergisi 27% dərəcəsi ilə tutulur.

Kiçik və orta müəssisələrin investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün, əgər onların investisiyası milli avadanlıqların alınmasına yönəldilirsə, onda gəlir vergisi 40% azaldılır.

1.2. Milli iqtisadiyyatın inkişafında struktur problemləri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ən mühüm problemlərdən biri və birincisi milli iqtisadiyyatın davamlı və sabit inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün hər şeydən öncə dövlətin milli iqtisadiyyatın inkişafında səmərəli struktur siyasəti işlənilib hazırlanmalıdır. Milli iqtisadiyyatın sabit və davamlı inkişafında düzgün struktur siyasəti həyata keçirmək ən başlıca problemlərdən biri hesab edilir. Belə ki, inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübələri göstərir ki, struktur siyasət xüsusi xarakter daşıyır, o daimi cəmiyyətin müasir və gələcək inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeniləşdirilir və təkmilləşdirilir.

Məlum olduğu kimi, mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarından asılı olmayaraq bölgü nisbətləri maddi istehsal nisbətlərindən törənir və ilk növbədə sadəcə belə bir həqiqətə görə ki, yalnız nə istehsal edilmişsə, onu bölüşdürmək, onu istehlak etmək mümkündür.

Nisbət bölgü münasibətlərinin əsasıdır ki, burada ölkədə yaradılan milli gəlir istehlak və yığım fonduna bölünür. İstehlakın və yığımın səviyyələri bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Milli gəlirin müəyyən hissəsini və buna uyğun olan məhsulun natura şəkildə istehsal edilmiş olsaydı, geniş təkrar istehsal mümkün olmazdı, deməli istehlak nemətlərinin ümumi kütləsinin artması dayanardı.

Beləliklə, istehlak ilə yığım arasındakı nisbət heç də birdəfəlik, həmişəlik həll olunan problem deyildir. Şübhə yoxdur ki, ölkədə baş vermiş qanunauyğunluqlar çərçivəsində o iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində öz təsirini göstərə bilər. Keçmiş ittifaq dövründə istehlak ilə yığım arasındakı nisbət kəmiyyətcə 3:4 nisbəti kimi olmuşdur.

Göründüyü kimi milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və onun perspektiv istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi son dərəcə ciddi və

mürəkkəb problemlərdən hesab edilir və daha geniş, dərin tədqiq edilməsinin tələb edir.

Dünya təcrübəsindən məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatın mövcud və perspektiv strukturu cəmiyyətin, bazarın tələbatı ilə səciyyələnmiş və yenə də səciyyələnməkdədir. Odur ki, dövlətin struktur siyasəti və bununla əlaqədar olaraq ölkədə səmərəli və düzgün investisiya siyasəti formalaşdırılmaqla, onun iqtisadiyyatın sahələri üzrə optimal bölüşdürülməsi həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin tədqiq edilməsi xüsusi elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Milli iqtisadiyyatın struktur problemləri, konkret şəraitdən və ictimai tələbatdan asılı olaraq kəmiyyət və xüsusilə keyfiyyət cəhətində dəyişən, yeniləşən, mühüm və həll edici sosial-iqtisadi prosesdir. Bu mürəkkəb, çox cəhətli makroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsinin əsasını dövlətin elmi-cəhətdən, hər tərəfli əsaslandırılmış iqtisadi siyasəti təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, keçmiş ittifaq və hökuməti o dövr üçün öz iqtisadi siyasətini elə qurmuşdur ki, Azərbaycanı iqtisadiyyatı əsasən Rusiyanın mənafeyinə tabe edilmişdir. Deməli, elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi siyasət işlənilib hazırlanmadan dövlət struktur siyasətini və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətini formalaşdırmaq qeyri mümkündür. Araşdırmalar göstərir ki, ölkədə ümumi daxili məhsul istehsalı dinamik və davamlı artım tempinə malikdir. Belə ki, onun ümumi məbləği 2006-cı ildə 18,7 milyard manat təşkil etmişdirsə, bu mühüm makroiqtisadi göstərici 2008-ci ildə 38 milyard manatdan çox olmuş, yaxud 2 dəfədən çox artmışdır. Orta hesabla hər Adam başına 2006-cı ildə 2241,1 manatlıq ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdirsə, 2008-ci ildə bu göstərici 4440 manata çatmışdır.

Təhlil göstərir ki, ümumi daxili məhsulun strukturunda qeyri-dövlət sektorunun payı 84,5% olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı ümumi daxili məhsulun strukturunda aparıcı yeri neft-qaz sənayesi tutur. Bu barədə daha ətraflı məlumatla malik olmaq üçün ölkədə ümumi daxili məhsulun və investisiya qoyuluşlarının sahə strukturuna nəzər salmaq kifayətdir. Cədvəl 1.

Ümumi daxili məhsul istehsalında və investisiya qoyuluşlarında sahələrin xüsusi çəkisi (faizlə)

Cədvəl 1

Göstəricilər	2006-cı il		2012-ci il	
	Ümumi məhsul	İnvestisiya	Ümumi məhsul	İnvestisiya
Ümumi daxili məhsul və investisiyalar	100,0	100,0	100,0	100,0
Sənaye	58,2	68,9	52,6	43,2
Tikinti, mənzil tikintisi daxil edilməklə	7,4	7,3	8,5	9,0
Nəqliyyat və rabitə	5,3	-	6,0	26,8
Kənd təsərrüfatı	6,9	0,9	5,4	4,4
Ticarət və ictimai iaşə	5,8	2,0	6,5	2,4
Sosial və qeyri-formal xidmətlər	8,0	3,8	11,9	12,6
Xalis vergilər	6,4	-	7,1	-

Cədvəldən göründüyü kimi ümumi daxili məhsulun və investisiya qoyuluşlarının strukturunda aparıcı yeri sənaye istehsalı tutur.

Tədqiqat və araşdırmalardan məlum olur ki, onun əsas hissəsi neft-qaz istehsalı hesabına baş vermişdir. Təhlil göstərir ki, qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşları aşağı səviyyədədir. Yuxarıda qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri əsaslandırılır.

Tədqiqat göstərir ki, ölkədə məqsədyönlü tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, btövlükdə milli iqtisadiyyatın strukturunda baş verən dəyişikliklər müasir bazar iqtisadiyyatının tələbatına tam cavab vermir. Belə ki, dövlət büdcəsinin formalaşmasında neft-qaz sənayesi aparıcı xüsusi

çəkiyə malikdir ki, bu da gələcəkdə ölkədə holland sindromunun başverməsinə səbəb ola bilər. İqtisadiyyatın strukturunda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi aşağı səviyyədə qalır. Tədqiqat göstərir ki, bunun əsas səbəbi maddi istehsal və xidmət sahələri arasında investisiyaların düzgün bölüşdürülməməsindən irəli gəlir. Araşdırmalar göstərir ki, ümumi daxili məhsulun strukturunda kənd təsərrüfatı istehsalının payı 5,8% təşkil etmiş olduğu halda, ümumi investisiya qoyuluşlarında ancaq 0,4% təşkil edir.

Məhz buna görə də neft-qaz satışından əldə edilən gəlirlərin birinci növbədə qeyri-neft sektorunun, xüsusilə aqrar bölmənin hər tərəfli inkişafına yönəldilməsi ən başlıca istiqamətlərdən biri hesab edilməlidir.

Milli iqtisadiyyatın strukturunda maddi istehsalın xüsusi çəkisini daha da yüksəldilməsinin əsas istiqamətləri əsaslandırılmışdır. Belə ki, araşdırmalar göstərir ki, banklar tərəfindən buraxılan kreditlərin və investisiyaların böyük hissəsi xidmət sahələrinə sərf edildiyindən, ölkədə ucuz pulların çoxalmasına səbəb olmuşdur. Müasir vəziyyətin təhlili göstərir ki, real tələbatdan asılı olmayaraq şəhər və regionlarda şadlıq sarayları, restoranlar, kafelər getdikcə genişləndirilir.

Belə qeyri-normal şəraitdə milli iqtisadiyyatın strukturunda maddi istehsalın prioritet sahələrinin inkişafına investisiya qoyuluşları kifayət etmir. Bizə belə gəlir ki, iqtisadiyyatın strukturunda ixrac yönümlü məhsullar istehsalına investisiya qoyuluşları əsaslı sürətdə artırılmalıdır. Regionlarda əmək tutumlu təsərrüfat sahələrinin inkişafına (pambıqçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq) investisiya qoyuluşları daha da gücləndirilməlidir.

Ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində sahələri kompleks davamlı, inkişafını təmin etmək üçün normal və müvafiq istehsal və sosial infrastrukturların inkişafını təmin etmək istiqamətlərində tədqiqatlar daha da genişləndirilməlidir.

Aydındır ki, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinə sahib olduqdan sonra, yeni iqtisadi münasibətlərə – bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatın mövcud strukturu, yeni iqtisadi sistemin tələbləri

əsasında formalaşdırılıb, inkişaf etdirilməlidir. Bu baxımdan, ümumilikdə iqtisadiyyatın və onun sahələrinin optimal strukturunun formalaşdırılması bir sıra amillərdən asılıdır. Belə ki, hər şeydən öncə dövlətin iqtisadi siyasətindən, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, cəmiyyətin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən, həmçinin digər amillərdən asılıdır.

Inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübələrindən məlum olduğu kimi, elmi-texniki tərəqqi iqtisadiyyatın strukturunda bilavasitə təsir edir. Bununla belə, həm də cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində bu təsir həlledici olur. Lakin elmi-texniki tərəqqi iqtisadiyyatın strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərinin edilməsini zəruriliyini təkidlə irəli sürmüş olsa da, Azərbaycanda infrastruktur sahələri xeyli geridə qalmışdır. Belə ki, ümumilikdə ölkədə əsas istehsal vasitələri, onun strukturu əsaslı surətdə köhnəlmişdir və o elmi-texniki tərəqqinin, ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələblərinə uyğun gəlmirdi.

Məhz bu və digər səbəblərdən ölkə iqtisadiyyatının müasir strukturunun əsaslı surətdə daha da təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Yeni 2001-ci il, yeni əs r və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində unudulmaz Heydər Əliyev demişdir: «Yeni minilliyin başlanğıcı iqtisadi islahatların dərinləşməsində dönüş mərhələsi olacaq və onun əsas istiqamətləri iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması və yeni şəraitə uyğun təsisat dəyişikliklərinin həyata keçirilməsindən ibarət olacaqdır».

Ölkənin iqtisadiyyatının mövcud strukturu daxili bazarın tələbatını ödəmirdi. Xüsusilə, geniş xalq istehlak malları idxal hesabına ödənilirdi ki, bu da ölkədə işsizliyə səbəb olurdu. Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi strukturun müsbət meyllərindən biri ondan ibarətdir ki, ümumi daxili məhsulun tərkibində xidmət sahələrinin payı tədricən yüksəlmiş, maddi istehsal sahələrinin xüsusi çəkisi azalmışdır. Azərbaycanda xidmət sektorlarının geniş əhatəli inkişafı ilə müqayisədə ümumi daxili məhsulda onların xüsusi çəkisi azaldılmış görünür ki, bu da uçot və nəzarət sistemi ilə bağlı ola bilər. Son illərdə Azərbaycanda xidmət sektorunda ümumi daxili

məhsulun yalnız 30 faizi yaranmışdır. Nəqliyyat, rabitə və ticarət sektorlarında inkişaf geniş miqyaslı olmuşdur. Ancaq sosial xidmət sahələrində (təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal və s.) hələ də görüləsi işlər çox idi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının sahə strukturunda kənd təsərrüfatı sektorlarının xüsusi çəkisi aşağıdır. 2012-ci ildə bu göstərici kənd təsərrüfatı üzrə 5,4 faizə bərabər olmuşdur. 2001-ci ildə ümumi daxili məhsulun tərkib hissəsində sənayenin xüsusi çəkisi 36 faizdən 2012-ci ildə 52,6 faizə qədər artmışdır. Bütünlükdə neft hasilatı hesabına sənayenin xüsusi çəkisi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli yüksək formalaşmışdır. Ancaq yenə də sənayenin inkişafına görə Azərbaycan bir çox MDB ölkələrindən xeyli geridə qalırdı. Belə ki, 2010-cu ildə 1990-cı ilə nisbətən sənaye məhsulunun indeksi Özbəkistanda 144 faiz, Belarusiyada 112, Qazaxıstanda 72, Ukraynada 70. Rusiya və Ermənistanda 62, Qırğızıstanda 38, Tacikistanda 51, Azərbaycanda isə 35 faiz olmuşdur. 2003-cü ildə Azərbaycan sənayesi 1990-cı ilin istehsalının 37 faizinə bərabər olmuşdur. Əgər 1990-cı ildə sənayedə 469 min, 1995-ci ildə 352 min nəfər işləyirdisə, 2012-ci ildə onların sayı 85,1 və yaxud 215 min nəfər azalmışdır. Bu barədə daha ətraflı məlumatlara malik olmaq üçün aşağıdakı cədvəlin məlumatlarına nəzər salmaq kifayətdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2012-ci ildə kimya kompleksində sənaye məhsulunun cəmi 3,5 faizə, maşınqayırma və metallurgiya kompleksində -3,7, toxuculuq və geyim sənayesində 0,8, yeyinti sənayesində 3,4, tikinti materialları sənayesində 1,2 faiz istehsal edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında sənaye istehsalının strukturu və inkişaf indeksləri

Cədvəl 2

Fəaliyyət sahələri	2000	2012
Sənaye məhsulu, cəmi, o cümlədən	100	100
Xam neft və təbii qaz hasilatı	53,4	56,1
Koksun və neftayırma məhsullarının istehsalı	18,4	15,5
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	15,2	10,2
Metallurgiya sənayesi	0,1	2,7
Maşınqayırma və avadanlıqların istehsalı	1,1	1,0
Kimya sənayesi	3,4	3,5
Geyim istehsalı	0,2	0,2
Toxuculuq istehsalı	0,9	0,6
İçkilər də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı	2,6	3,4
Dəri və ayaqqabı istehsalı	0,1	0,1

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2013-cü il

İslahatlar dövründə neft-qaz avadanlıqları, qara və əlvan metallar, elektroenergetika avadanlıqları, pambıq məmulatları, şərab istehsal edən sahələr ən çox zərər çəkmişlər. Ən az zərər çəkən sahələr isə xammal və yanacaq istehsal edən sahələr olmuşdur. Bu məhsulların kənar bazarlara ixracı xarici valyuta əldə etmək və iqtisadiyyatı saxlamaq üçün əsas vasitə olmuşdur. 1995-ci illə müqayisədə xam neft istehsalının bir neçə dəfə artmasına baxmayaraq, neft-mədən maşın və avadanlıqların buraxılışı bu inkişafa adekvat olmamışdır. Neft-qaz avadanlıqlarına daxili tələbatı təmin etmək məqsədi ilə ölkədə 10 milyon manatlarla analoji avadanlıq gətirilmişdir. 2008-ci ildə sənayedə istehsalın 65 faizə qədəri neft-qaz sektorunun payına düşmüşdür. Yüngül və yeyinti sənayesinin məhsullarının istehsalı 90-cı illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Yüngül sənayenin xüsusi çəkisi

bir faizdən də az olmuşdur. Halbuki bu sektorun bütün müəssisələri 1997-1999-cu illərdə, əsasən özəlləşdirilmişdir.

Sənayenin qeyri-neft sektorunun və aqrar-sənaye kompleksinin prioritet sahələr kimi sürətlə inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini unudulmaz Heydər Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə ön sıraya çəkmişdir. 2003-cü ildən sonrakı dövrdə hökumətin iqtisadi siyasəti Azərbaycan Respublikasının daxili bazarının sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatının əsasən daxili istehsal hesabına ödənilməsinə, son istehlak məhsulları ilə dünya iqtisadi sisteminə integrasiya etməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin «İdxal əvəzindən» sənaye siyasətinin həyata keçirilməsi konsepsiyasının irəli sürülməsi məhz bu məqsədlə şərtlənmişdir. Bu konsepsiyanın reallaşması üçün idxal-ixrac əməliyyatlarının normativ-hüquqi bazasına yenidən baxılması və bu sahəni tənzimləyən vasitələrin təkmilləşdirilməsi lazımdır.

Yüksək inkişaf səviyyəli ölkələr üçün ümumi daxili məhsulun strukturu xidmət sektorunun üstünlük təşkil etməsi, sənaye sektorunun emal sənayesi ilə təmsil olunması, kənd təsərrüfatı sektorunun payının cüzi olması ilə xarakterizə olunur. Ona görə də aparılan iqtisadi struktur dəyişiklikləri Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr qrupuna daha tezliklə daxil olmasını təmin etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatlı dünya ölkələrinin təcrübəsindən də məlum olur ki, bazar iqtisadiyyatına qədər qoymuş dövlətlər öz milli iqtisadiyyatını formalaşdırmaqda və inkişaf etdirməkdə dövlət sektorunun xüsusi rolu olmuş və yenə də olmaqda davam etdirilməkdədir.

Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın strukturunda strateji sahələrin inkişafının daha da sürətləndirilməsi istiqamətlərində dövlət öz tənzimləyici rolunu və funksiyasını daha da genişləndirməlidir. Belə ki, ixracat potensialının artırılması məqsədilə müasir iqtisadiyyatın strukturunda daha ciddi və əsaslı dəyişikliklərə nail olunmalıdır. Xarici bazarlara daha çox sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac etməklə yanaşı, idxalın həcmi minimuma

endirmək, yeni müştərək müəssisələr təşkil etmək yolu ilə keyfiyyətli malların çeşidini kəskin sürətdə çoxaltmaqla yeni daha mütərəqqi texnologiyaya sahib olmaq lazımdır. Əsaslı vəsait qoyuluşlarının başlıca olaraq istehsal yönümlü sahələrin sürətli inkişafına yönəltmək məqsəduyğundur.

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə ölkədə mənzil tikinti biznesi sürətlə genişləndirildiyindən bu sahəyə investisiya qoyuluşları daha geniş miqyas almışdır. Əsas kapitalla mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşlarının xüsusi çəkisi isə getdikcə azalmışdır. Belə ki, 2010-cu ildə onun payı ancaq 3,4 faiz, müəssisə və təşkilatların öz vəsaiti 82,6%, əhalinin xüsusi vəsaiti 5,7%, bank kreditləri 6,4% təşkil etmişdir. Bizə belə gəlir ki, əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların payı dövlət büdcəsi hesabına daha da gücləndirilməlidir. Bu məsələyə aqrar bölmədə xüsusi fikir vermək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2010-cu ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların 86,9% istehsal təyinatlı, 13,1%-i isə qeyri-istehsal təyinatlı olmuşdur.

Hər şeydən öncə qeyd edilən problemin həlli dövlətin elmi cəhətdən əsaslandırılmış sosial-iqtisadi siyasəti əsasında formalaşdırılmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin rolu bir daha artmış olur ki, bu da obyektiv olaraq ölkədə yeni istehsal münasibətlərinin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədardır. Belə bir real şəraitdə qəbul edilən iqtisadi qərarların elmi cəhətdən əsaslandırılmasının əhəmiyyəti bir daha artmış olur. İqtisadi siyasəti müəyyən edən bütün şərtləri, amilləri və obyektiv şəraiti düzgün dərk etməklə qiymətləndirilmədən, bu siyasəti düzgün formalaşdırmaq olmaz. Odur ki, hər şeydən əvvəl iqtisadi siyasəti işləyib hazırlayarkən obyektiv iqtisadi qanunların tələbləri tam və düzgün nəzərə alınmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi siyasət istehsal münasibətlərini və iqtisadi qanunları öz-özlüyündə deyil, bilavasitə sosial-iqtisadi proseslərə rəhbərliklə bağlı olansahələrdə şüurlu sürətdə istifadə edilməsinin mexanizmlərini açıqlayır.

Deməli, elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi siyasət işlənilib hazırlanmadan dövlətin struktur siyasətini formalaşdırmaq olmaz.

Odur ki, düzgün iqtisadi siyasət dövlətin struktur siyasətinin formalaşdırılmasının əsas bazası hesab edilməlidir.

Məhz buna görə də dövlətin müasir struktur siyasətinin formalaşması bütövlükdə geniş təkrar istehsal nisbətləri sistemini tam əhatə etməlidir. Deməli, dövlətin struktur siyasəti başlıca olaraq aşağıdakıları təmin etməlidir:

- makroiqtisadiyyatın və onun sahələrinin tarazlaşdırılmış, davamlı və dinamik inkişafını;
- ölkədə mövcud olan bütün resurslardan tam və səmərəli istifadəni;
- daxili bazarın tələbatının əsasən yerli istehsal hesabına ödənilməsini;
- milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsini;
- iqtisadiyyatın sosial istiqamətinin gücləndirilməsini;
- xarici-iqtisadi əlaqələrin daha da genişləndirilməsi əsasında səmərəli idxal-ixrac əməliyyatlarının formalaşdırılmasını.

Tədqiqat göstərir ki, sənaye ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil etdiyi kimi, neft və qaz hasilatı da sənayenin əsasını təşkil edir. Ölkədə neft hasilatı sürətlə artmaqdadır. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, son 64 ildə Azərbaycan ən yüksək göstəricilər əldə etməklə 2010-cu ildə 50,7 milyon ton xam neft istehsal etmişdir. Beləliklə, neft sektoru, daha doğrusu hasilat və emal sənayesi müəssisələrində istehsalın həcmi 2010-cu ilin səviyyəsini 38,8 faiz üstələməklə, ümumi sənaye məhsulunun 69,8%-ni təşkil etmişdir. Təhlil göstərir ki, sənayenin inkişafında qeyri-dövlət bölməsi xüsusi rol oynayır. Məlum olduğu kimi, sənayedə özəlləşdirmə prosesi 1996-cı ildə kiçik özəlləşdirmədən başlamış və həmin ildə ancaq 18 müəssisə satılmışdırsa, getdikcə bu proses sürətləndirilməklə, 2006-cı ilin yanvarın 1-dək ilkin dəyəri 14,1 milyon manat təşkil edən 842 sənaye müəssisəsi satılmışdır. Bu dövr ərzində sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsindən dövlət büdcəsinə 8,98 milyon manat daxil olmuşdur. Bundan başqa orta və iri sənaye müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi nəticəsində, son 6 ildə nizamnamə kapitalı 405,4 milyon manat olan 359 səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır. Beləliklə, 2010-cu ildə fəaliyyət göstərən 300 səhmdar cəmiyyəti tərəfindən 634,6 milyon

manatlıq və ya ölkənin ümumi sənaye məhsulu buraxılışının 7,2%-ni təşkil etmişdir.

Nəzərə alsaq ki, ölkədə neft, qaz ehtiyatları uzun 30-40 və daha çox dövrü əhatə edəcəyini nəzərə alsaq onda, respublikada maşınqayırma, xüsusilə neft maşınqayırma sənayesinin kompleks inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Həm də ölkədə aqrar istehsalın daha sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə respublikadakənd təsərrüfatı texnikası istehsal edən sənayenin təşkili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, tədqiqat göstərir ki, maşınqayırma, yanacaq-enerji kompleksi və digər əsas strateji sahələr dövlət sahibkarlığı formasında inkişaf etdirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində əsas mülkiyyətçilərdənbir dövlət olmaqla bərabər, ölkədə bütövlükdə iqtisadiyyatın proorsional, tarazlı inkişafının tənzimləyicisi kimi əsas funksiyasını yerinə yetirərək, nümunəvi mülkiyyətçi – dövlət sahibkarlığı inkişaf etdirilməlidir. Dövlət mülkiyyətində fəaliyyət göstərən müəssisələrin dövlət sahibkarlığı kimi inkişaf etdirilməsi heç də bazar iqtisadiyyatının tələblərini pozmaq kimi qiymətləndirilməməlidir. Əksinə, nəhəng strateji sahələrin dövlət mülkiyyətində inkişaf etdirilməsi, qısa müddətdə onların güclü istehsal sahələrinə çevrilməsinə səbəb ola bilər.

Heç də gizli deyildir ki, özəlləşdirilən sənaye müəssisələrinin böyük əksəriyyəti öz fəaliyyətlərini dayandırmış, onlar özəlləşdirildikdən sonra onları işə salmaq üçün vaxt və böyük vəsait tələb edilir. Odur ki, iri strateji sənaye istehsal sahələrinin özəlləşdirilməsinə heç də tələsmək olmaz. Bizə belə gəlir ki, fəaliyyətdə olan müəssisələrin müəyyən vaxtdan sonra səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi yolu ilə dövlət böyük vəsait əldə etmiş olardı. Aqrar sektora investisiya qoyuluşları son dərəcə aşağı səviyyədə qalır- 0,8%. Bu onunla izah edilir ki, xarici investisiyaların böyük əksəriyyəti öz vəsaitlərini başlıca olaraq neft-qaz hasilatına sərf etməkdə daha maraqlıdırlar. Məhz buna görə də neft-qaz hasilatından əldə edilən gəlirlərin birinci növbədə qeyri-neft sektorunun, xüsusilə aqrar sektorun hər tərəfli inkişafına yönəldilməsi ən başlıca

istiqamətlərdən biri hesab edilməlidir. Dövlət hər vasitə ilə bazarın əsasən yerli istehsal hesabına formalaşdırılmasına və tənzimlənməsinə çalışmalıdır. Tədqiqat göstərir ki, kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi hesab edilən ümumi torpaq sahəsinin 57 faizi dövlətin sərəncamında olmuş olsa da, ondan hələlik tam və məhsuldar istifadə edilmir. Ümumiyyətlə, ölkədə torpaq sahələrinin özəlləşdirilməsinə baxmayaraq ondan səmərəli istifadə edilməsi xüsusi problemə çevrilmişdir. Belə ki, keçmiş ittifaqın dövründə Abşeron zonası Bakı əhalisi üçün hər il min ton tərəvəz, 5 min ton üzüm istehsal edirdisə, hal-hazırda torpaqlar özəlləşdirilərək kubik daşdan hündür hasarlar arxasında uzun illərdir ki, istifadəsiz qalır və yaxud intensiv torpaq alveri həyata keçirilir. Unutmaq olmaz ki, kənd təsərrüfatı xalq istehlakı mallarının 80%-ni verir. Odur ki, dövlət bütün mülkiyyət formalarında torpaqdan səmərəli istifadə edilməsini hər vasitə ilə tənzimləməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə ölkədə geniş quruculuq-tikinti işləri həyata keçirilir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, tikintisi başa çatdırılmadığı yeni mənzil tikinti obyektlərinə başlanılır ki, bu da kapitalın dövriyyəsinə mənfi təsir göstərir. Təhlil göstərir ki, 2009-cu il vəziyyətinə respublikada 1936 tikinti obyektlərində maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı səbəbindən 1694 və ya 87,5% obyektlərdə tikinti dayandırılmışdır. Onlardan istehsal təyinatlı obyektlərin sayı 789, qeyri-istehsal təyinatlı isə 905 olmuşdur. Beləliklə, başa çatdırılmamış tikinti obyektlərinin ümumi dəyəri 21364,6 milyard manat təşkil etmişdir. Bizə belə gəlir ki, dövlət tikinti proseslərinə ciddi tənzimləmə mexanizmi tətbiq etməlidir. Belə ki, nəzərdə tutulmuş hər hansı tikinti obyektini tamamlanıb istifadəyə verilmədən yeni tikinti obyektinə başlamağa icazə verilməməlidir.

Digər tərəfdən isə dövlət özü güclü tikinti sahibkarı kimi çıxış etməklə bərabər, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün tikinti proseslərini tənzimləməlidir.

Tikinti fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər dövlət büdcəsində öz real əksini tapmalıdır. Belə ki, bütün dünya ölkələrində bu məsələ öz düzgün həllini çoxdan tapmışdır.

Ümumiyyətlə, dövlət qanunvericilik çərçivəsində bütün sosial-iqtisadi fəaliyyətin əsl tənzimləyici rolunu yerinə yetirməlidir. Xüsusilə, keçid dövründə dövlət xarici investisiya qoyuluşlarından əldə edilən gəlirlərin və daxili investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri arasında düzgün bölüşdürülməsinə ciddi nəzarət etməklə prosesi tənzimləməlidir. İndiki şəraitdə ölkədə məşğulluğu təmin etmək məqsədi ilə əmək tutumlu istehsal sahələrinin inkişafına və getdikcə onun genişləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

Bütövlükdə makroiqtisadiyyatın sahələrarası, sahələr daxili və regional nisbətlər sisteminin kəmiyyət və keyfiyyətə davamlı, dinamik, proporsional inkişafı təmin edilməlidir. İstehsal ümumiqtisadi mütənasibliklər – istehsal vasitələri ilə istehlak şeyləri arasında, istehsalla – istehlak arasında, istehlakla yığım arasında mövcud olur. Sahələrarası mütənasibliklər – maddi istehsal sahəsi ilə istehsal infrastrukturunu arasında, sənaye ilə kənd təsərrüfatı arasında və s. mövcud olur.

Sahələrdaxili mütənasiblik – sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri daxilindəki proporsionallıqlar nəzərdə tutulur. Məlum məsələdir ki, mütənasiblik sabit qala bilməz. O, iqtisadiyyatın inkişafı və strukturu ilə əlaqədar olaraq dəyişilməlidir. Lakin mütənasiblik makroiqtisadiyyatın strukturunu formalaşdırmaqla bərabər, cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrlə istehsal mütənasiblərinin vahidliyini ifadə edir. Beləliklə, dövlətin düzgün və səmərəli struktur dəyişiklikləri ictimai istehsalın davamlı və dinamik inkişafını, onun effektivlik səviyyəsini, istehsal resurslarından istifadə dərəcəsini, əhəlinin istehlakının ödənilməsini və bu tələbatın keyfiyyət – kəmiyyət tərəflərini göstərir. Dövlətin iqtisadi siyasəti dəyişmədiyi halda, dövlət struktur siyasəti qarşıya qoyulmuş məqsəd, vəzifələrdən və habelə elmi-texniki tərəqqinin təsiri

nəticəsində təkmilləşdirilə bilər. Buna görə də ölkədə iqtisadi strukturun inkişafı tsiklik xarakter daşıyır.

Məhz buna görə də müasir bazar iqtisadiyyatına keçidin mühüm qlobal, problemlərindən biri, dövlətin ardıcıl və səmərəli struktur siyasəti əsasında iqtisadiyyatda lazımi struktur irəliləyişlərə nail olmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə respublikada məqsədyönlü tədbirlər sistemi həyata keçirilmiş olsa da, ümumilikdə makroiqtisadiyyatın strukturunda proporsionallıq və səmərəlilik, xüsusilə perspektiv inkişaf baxımlarından heç də qənaətbəxş deyildir.

Bütün bunlarla yanaşı ölkədə iqtisadiyyatın dinamik və sabit inkişafı təmin edilmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəlin faktiki materiallarından daha aydın görmək olar.

Azərbaycan Respublikasında ümumi daxili məhsulun inkişaf dinamikası

Cədvəl 3

Göstəricilər	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2010
Cəmi, milyon manatla	4718,1	5315,6	6062,6	7146,5	8530,2	11875,6	41574,7
Ümumi daxili məhsul indeksi keçən ilə nisbətən faizlə (müqayisəli qiymətlə)	111,1	109,9	110,6	111,2	110,2	126,4	105,0
Hər nəfərə görə (manatla)	595,1	665,2	752,9	880,8	1042,0	1435,7	4653,3
ABŞ dolları ilə	665,0	714,3	774,5	896,7	1041,0	1517,6	5797,8
Ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin payı, %-lə	70,8	71,8	73,0	73,3	73,5	76,0	81,7

Cədvəlin materiallarından göründüyü kimi, ölkədə ümumi milli daxili məhsul dinamik artım tempinə malikdir. Belə ki, onun məbləği 2000-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə dəfələrlə artmışdır. Hər adamabaşına düşən ümumi daxili məhsulda ilbəil artaraq 2010-cu ildə 4653,3 manata çatmışdır. Ümumi

daxili məhsulda qeyri-dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi də dinamik olaraq artaraq 2010-cu ildə 81,7 çatmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, son 3 il ərzində ümumi daxili məhsul istehsalı orta hesabla 84%, o cümlədən sənaye məhsulları 2 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulları 11,3%, inşaat işlərinə yönəldilmiş investisiya 83,8%, yük daşınması 79,4%, rabitə 2,3%, əmtəə dövriyyəsi 44% artmışdır. Bu dinamik iqtisadi inkişaf dövlətin ardıcıl surətdə həyata keçirdiyi düzgün və səmərəli sosial-iqtisadi siyasətin inkar edilməz nəticəsidir. Bütün bunlarla yanaşı milli iqtisadiyyatın müasir strukturuna maddi istehsal aşağıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir mərhələsində iqtisadiyyatın strukturunun bazar tələbləri əsasında yenidən qurulması tam mənası ilə öz real həllini dövlətin struktur siyasətinin formalaşdırılmasında tapmalıdır. Belə ki, məcmu tələb və təklifə əsaslanan istehsal, istehlak amilləri, dövlətin müasir və gələcək strukturu siyasətinin formalaşmasının əsasını təşkil etməlidir. Qeyd edilənlər onu göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı üçün birinci növbədə respublika iqtisadiyyatında səmərəli struktur dəyişiklikləri həyata keçirilməlidir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında tarazlıq və proporsionallıq müasir iqtisadi strategiyanın əsas şərtidir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin struktur siyasəti milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında bütün istehsal amillərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istiqamətləndirilmiş kompleks tədbirlər sistemini özündə birləşdirməlidir.

Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin struktur siyasətinin əsas vəzifəsi, məcmu tələb və təklifin həm cari və həm də uzunmüddətli dövrlərdə ödənilməsinin balanslaşdırılmasıdır.

Beləliklə, geniş təkrar istehsal prosesi ancaq ayrı-ayrı sahələrin inkişafı ilə təmin edilərsə, bu heç də bütövlükdə iqtisadiyyatın davamlı, dinamik inkişafı demək deyildir. Məhz buna görə də dövlətin struktur siyasətinin formalaşdırılması yuxarıda qeyd edilən bütün amillərə sistemli və kompleks yanaşmanı tələb edir. Ancaq bu halda makroiqtisadiyyatın proporsional və tarazlı inkişafı təmin edilə bilər. Lakin bütün bunlarla yanaşı, qeyd edilənlər

mövcud ehtiyatlarla, xüsusilə investisiya ehtiyatları ilə manevr etmək, zəif cəhətləri aradan qaldırmaq, iqtisadiyyatın geridə qalan sahələrini irəli çəkmək, istehsalı cəmiyyət üçün zəruriliyini nəzərə almaq lazımdır.

FƏSİL II. QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN DAVAMLİ İNKİŞAFI VƏ ONUN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS MƏSƏLƏLƏRİ

2.1. Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı və onun tənzimlənməsi istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın hər tərəfli inkişafına nail olmaq üçün qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təmin edilməsi iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinin vacib problemlərindəndir. Həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsinə ÜDM-in strukturunda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi artmağa meyl edir. İnvestisiyaların strukturunda da bu proses baş verir. Son illər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında da qeyri-neft sektorunun payı artır. Bütün bunlar müsbət meyllərdir. Lakin, hələ kifayət dərəcədə deyildir. Mövcud iqtisadi potensial, bu sahənin inkişaf etdirilməsinə daha böyük imkan verir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafını ən mühüm strateji vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. 24 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi haqqında» fərmanında bu xüsusi qeyd olunmuşdur. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məsələsi Prezidentin seçkiqabağı platformasında, həm də Prezident seçildikdən sonrakı fəaliyyətinin ilk günlərindən diqqət mərkəzindədir.

Müstəilliyin ilk illəri Azərbaycanda şperinflyasiya, yüksək büdcə kəsiri, işsizlik, digər keçid iqtisadiyyatlı ölkələrlə müqayisədə istehsalın həcmnin daha kəskin azalması ilə səciyyəvi olmuşdur ki, bütün bunlar da iqtisadi təhlükəni yaradan əsas amillərdəndir. Lakin 1995-ci ildən aparılan davamlı islahatlar nəticəsində, kifayət qədər qısa müddətdə makroiqtisadi sabitlik təmin

edilmişdir. 1995-ci ildən sonra inflyasiya 7%-dən 2%-ə qədər, büdcə kəsiri 1994-cü ildə ÜDM-in 10%-ni təşkil etdiyi halda 1-2% az olmuşdur.

Özəlləşdirmə Proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində özəl sektor əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmiş və hazırda ÜDM-in 85%-i bu sektorun payına düşür. Torpaq islahatları həyata keçirilmiş və kənd təsərrüfatı üçün ayrılmış torpaq sahələri kənd sakinlərinə paylanmışdır. 1996-2003-cü illər ərzində ÜDM-in real artımı 87% təşkil etmiş, xarici ticarət dövriyyəsi 2,8 dəfə artmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına müstəqillik illərində 76 milyard dollardan çox investisiya qoyulmuş və onun 75 faizə yaxın xarici investisiyaların payına düşür. Bu mühüm nailiyyətlərə baxmayaraq Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üzrə problemlər hələ də qalmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir». Dövlət bu ali məqsədə çatmaq və əhalinin təhlükəsiz yaşaması üçün onun hüquqlarını qorumaqdadır. Bu hüquqlardan yaşamaq hüququnu, sosial təminat hüququnun, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu dövlət təminatı bilavasitə iqtisadi təhlükəsizlik problemlərinin həlli və möhkəmləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Yəni dövlətin milli təhlükəsizliyinin qorunması əsas problemdirə, iqtisadi, ərzaq, ekoloji, demoqrafik, informasiya təhlükəsizliklərinin təmin edilməsi bu problemin tərkib hissələridir. Bütün bu göstərilən problemlərin həlli yalnız neft sektoruna investisiyaların axını, bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsi və neftdən əldə edilən gəlirlərin vasitə ilə iqtisadi təhlükəsizliyin bütün göstəricilərinin tam təmin olunmasına əminlik əlbəttə yanlış fikir olardı.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasında birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində əhəmiyyətli uğurlar qazanmışdır. Adambaşına düşən xarici investisiyaların həcminə görə Azərbaycan təkcə MDB deyil, həm də Şərqi Avropa ölkələri arasında aparıcı yerlərdən birini tutur. Lakin bu investisiyaların 78%-i neft və qaz sektorunda cəmlənmişdir.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrində ixracının son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artaraq müsbət saldo əldə edilməsinə baxmayaraq onun 80 faizdən çoxu da neft sektorunun payına düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə təbii sərvət və xammal ixrac etməklə, dünya bazarında rəqabət aparmaq praktiki olaraq mümkün deyil.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, yalnız xammal, ucuz işçi qüvvəsi və coğrafi üstünlüklər hesabına inkişaf etməkdə olan əksər ölkələrdə orta təbəqə lazımi səviyyədə inkişaf etmir və bu da yoxsullarla varlılar arasında mövcud olan kəskin fərqi artırmasına gətirib çıxarır. İran Körfəzi və Latın Amerikasının neftli zəngin ölkələri nefti öz ölkələrinin inkişaf problemlərinin həlli kimi görürdülər. Lakin təhlil göstərir ki, bu ölkələrdə neft ixracının artması və yaşayış standartlarının yüksəlməsi arasında yalnız kiçik müsbət qarşılıqlı əlaqə olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlükəsizliyin əsas problemi olan yeni iş yerlərinin yaradılması, hərtərəfli inkişafa nail olunması və bununla da iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində qənaətbəxş nəticələrin əldə edilməsi üçün Azərbaycanda əsas yol qeyri-neft sektorunun sürətli və davamlı inkişafına nail olmaqdır. Bununla yanaşı, daxili bazarın kiçik olması nəzərə alındıqda, qeyri-neft sektoru ilə bağlı ixrac və investisiyaların artırılması da vacib əhəmiyyət kəsb edir və bu da iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün zəruridir.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» 24 noyabr 2003-cü il tarixli 4 sayılı Fərmanında digər vacib sahələrlə yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafına da xüsusi diqqət yetirilməsi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında cənab Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi strategiyası ilə müəyyən edilmiş vəzifələrin reallaşdırılmasında yeni mərhələnin başlanğıcıdır.

Gələcəkdə sosial-iqtisadi proseslərin sürətli inkişaf yollarını müəyyən edərkən göstərilən Fərman nəzəri və praktiki baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində Fərmanda

göstəridiyi kimi yeni iş yerləri açmaq imkanlarına imkan olan, qeyri-neft sektoru kimi iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə edilməlidir. Bu yanaşma ölkə iqtisadiyyatının optimal strukturunun formalaşması, onun diversifikasiya edilməsi baxımından vacibolmaqla, həm də ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığını azaltmaq, qeyri-neft sektorunun dinamik və dayanıqlı inkişafına nail olmaq məqsədilə selektiv iqtisadi siyasət tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin zəruriliyini bir daha təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə son dövrlərdə bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər görülmüşdür ki, bunlar da yarana biləcək iqtisadi təhlükənin qarşısının alınması üçün vacibdir. Bu baxımdan sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı həyata keçirilmiş tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi yeni iş yerlərinin açılması, sosial təminatın, yoxsulluğun azaldılması üçün vacibdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 10 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanına əsasən 2005-ci ilə qədər sahibkarlığın inkişafına ümumilikdə 250 milyard manat həcmində vəsait ayrılacaqdır. Sahibkarlığa maliyyə dəstəyini daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə Mikromaliyyəşdirmə Bankı yaradılmışdır. Həmin bank tərəfindən artıq 2500-ə yaxın mikrokredit verilmişdir.

Sahibkarlara Kömək Milli Fondu vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə 14 müvəkkil bank seçilmiş və onların vasitəsilə respublikanın şəhər və rayonlarında sahibkarlıq subyektlərinin bir sıra investisiya layihələri maliyyələşdirilmişdir. Bütün bunların nəticəsidir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sayı dinamik şəkildə artmaqda davam edir. Hazırda hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin sayı 152 mindən çoxdur. 2003-cü ilin cari dövründə hüquqi şəxslərin sayı 1,9% artaraq 60273-ə çatmış, xaricilər tərəfindən və onların iştirakı ilə yaradılmış 3210 müəssisə dövlət qeydiyyatından keçmişdir.

Dövlət, iqtisadi təhlükəsizliyi tənzimləmək məqsədi ilə ipoteka və girov mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə «İpoteka haqqında» yeni qanun layihəsi hazırlanmışdır. Ölkədə mövcud olan lisenziyalaşdırma sistemi köklü surətdə təkmilləşdirilmişdir. Lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növlərinin sayı 240-dan 30-a endirilmiş, sahibkarların lisenziya almaq mexanizmi xeyli sadələşdirilmiş, lisenziyanın müddəti 2 ildən 5 ilə qədər uzadılmışdır.

Şirkətlərin qeydiyyat prosedurunun təkmilləşdirilməsi də aktual məsələlərdəndir. Doğrudur, Nazirlər Kabinetinin Qərarı ilə kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün sadələşdirilmiş uçot sisteminin aparılması qaydaları müəyyənəşdirilmişdir. Bununla bərabər, korporativ hüququ özəl sektorda tam azad və rəqabətli, işgüzar fəaliyyətin təmin edilməsi üçün hələ də mövcud olan maneələrin aradan qaldırılmasına yönəldilməsi istiqamətində işlər adı çəkilən fərmanın reallaşması ilə sürətləndirilməlidir.

Bu cür və digər tam tədbirlərin təmin edilməsi nəticəsi etibarlı ilə həm özəl sektor, həm də qeydiyyat və lisenziyaların verilməsi üzrə məsuliyyət daşıyan rəsmilər üçün yüksək şəffaflığa zəmanət verəcək və qanunla nəzərdə tutulmuş prosedurların tam həcmdə həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir ki, bunlar da qeyri neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi üçün zəruridir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində işlər Prezident Fərmanındakı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə öz səmərəsini verəcəkdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində işlər Prezident Fərmanındakı tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə öz səmərəsini verəcəkdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün maneələrin daha da azaldılması, xüsusilə kiçik müəssisələrin inkişafının stimullaşdırılması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bütün bunlar dövlət tənzimləmə tədbirləri nəticəsidir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin əsas göstəricisi olan Ümumi Daxili Məhsulda özəl bölmənin payı 1998-ci ildəki 59,5 faizdən 2013-cü ildə 85 faizə, o cümlədən sənayedə 26 faizdən 64 faizə qədər artmışdır.

1995-ci ildə ÜDM-in 70 faizi iqtisadiyyatın dövlət bölməsində, 30 faizi isə özəl bölmədə istehsal olunurdu. Hazırda qeyri-neft sektorunun inkişafı iqtisadi təhlükəsizlik probleminin həll edilməsinin əsas istiqamətlərindəndir. Bu sahənin inkişaf etdirilməsində iqtisadi təhlükəsizlik və onun tərkib hissələri olan demoqrafik, ekoloji və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına zəmin yaradılır.

Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bilavasitə aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra torpaq münasibətlərində köklü dəyişikliklər edildi, radikal torpaq islahatları aparıldı, torpaq xüsusi mülkiyyətə verildi. Aşağıdakı 4 sayılı cədvəldə qeyri-neft sektorunun dəzi sahələri üzrə artım verilir.

Qeyri-neft sektorunun bəzi sahələrində artım indeksi (əvvəlki ilə nisbətən %-lə)

Cədvəl 4.

İstehsal sahələri	2000	2005	2010	2011
Ümumi daxili məhsul	111,1	126,4	105,0	100,1
Sənaye məhsulu	106,9	133,5	102,6	95,0
Kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatları	112,1	107,5	97,6	105,6
Nəqliyyat sektoru yük	118,4	109,4	103,2	103,6
Sərnişin daşıma	102,0	104,8	104,5	107,5
İnformasiya və rabitə	125,7	138,1	129,7	113,3

Lakin Azərbaycanın kənd təsərrüfatında mövcud olan bu real potensialdan son dərəcə zəif istifadə edilir.

Qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən olan aqrar bölmə milli iqtisadiyyatımızın ən mühüm və aparıcı sahələrindən biri olan ərzaq təhlükəsizliyinin əsasıdır. Bu sahədə inkişaf istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, ayrı-ayrı regionlar və bölgələr üzrə aqrar potensialdan səmərəli istifadə edilməsi, müxtəlif aqroservis müəssisələrinin yaradılması, istehsal, tədarük, emal, satış və xidmət müəssisələri arasına istehsal-iqtisadi

əlaqələrin formalaşdırılması iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi və idarəetmə sisteminin yeniləşdirilməsi kimi strateji məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bubaxımdan bu ilin oktyabr ayında ölkə Prezidentinin kənd təsərrüfatında struktur dəyişikliklərə dair imzaladığı fərmanın region iqtisadiyyatının daha da inkişaf etdirilməsində xüsusi rol oynayacaqdır.

Aqrar islahatların həyata keçirilməsi ərzaq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, kənd təsərrüfatının sahə strukturuna müsbət təsir göstərmişdir. Məhsul istehsalının artırılmasında fermer təsərrüfatlarının rolu xeyli artmış və aqrar sektorun ilbəil dinamik inkişaf etməsi üçün zəmin yaradılmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər torpaq vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azad olunmuş və 2004-cü ildən etibarən verilmiş güzəştlərin müddəti daha 5 il uzadılmışdır.

Bitkiçilik sahəsində məhsul istehsalının və məhsuldarlığın artırılması üçün yüksək məhsuldar toxum növlərinin, bitki mühafizə vasitələrinin, kimyəvi maddələrin təmin edilməsi, suvarma sistemlərinin yenidən qurulması, torpaqların şoranlaşması və eroziyaya uğramasının qarşısının alınması, emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi, məhsulun tədarükü, saxlama, qablaşdırma, daşıma, marketinq sistemlərinin yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə uyğunlaşdırılması, heyvandarlıq sahəsində yem bazasının daha da möhkəmləndirilməsi, baytarlıq xidməti şəbəkəsinin, damazlıq və seleksiya işlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində işlər davam etdirilir.

Son illərin iqtisadi nəticələrinin təhlili göstərir ki, artıq aqrar islahatlar öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Kənd təsərrüfatı istehsalında tənəzzülün qarşısı alınmış, bir çox sahələrdə dinamik inkişaf meyilləri güclənmişdir. Aqrar sektor getdikcə daha artıq dərəcədə daxili bazara, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilir. Qısa müddət ərzində Xaçmaz, Quba, Lənkəran, Neftçala və digər regionlarda müasir standartlara cavab verən yerli xammal bazası əsasında emal müəssisələri yaradılmışdır. Kəndin kompleks inkişafı müstəqil Azərbaycanın inkişaf strategiyasının ən prioritet

istiqamətlərindəndir. Aqrar sektorun inkişafı, yerli xammala əsaslanan emal müəssisələrinin yaradılması, itkilərin azalması, fermer təsərrüfatlarına diqqətin, qayğının artırılması, daha effektiv iqtisadi mexanizmlərin tətbiq olunması, aqroservis xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, kənddə istehsal və sosial infrastruktur obyektlərinin tikintisinin genişləndirilməsi, torpağa qayğının artırılması daimi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Beləliklə, qeyri-neft sektoru tərəfindən daha səmərəli tənzimlənməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilən bütün tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən «Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı»nın yerinə yetirilməsi nəticəsində ölkədə yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması meyl davam edir.

1996-cı ildə Azərbaycanca Dünya-Bankı tərəfindən aparılmış sorğuya əsasən, yoxsulluğun səviyyəsi 61%-dən 2001-ci ildə 49%-ə enmişdir. Bu sahədə təhlil göstərir ki, 2002-2003-cü illər üçün minimum istehlak səbəti yeni normativlər əsasında hesablanmışdır. Yoxsulluq həddi, minimum istehlak səbəti də yeni normativlər əsasında hesablanmışdır. Həm də bu mühüm göstərici təkcə ərzaq məhsulları üzrə deyil, həm də qeyri-ərzaq və xidmətlər xərclərini, eləcə də inflyasiya proseslərini də nəzərə alınır. Belə ki, əgər 1996-cı və 2001-ci illərdə ümumi istehlak səbətinin dəyəri 120 min manat təşkil etmişdirsə, yeni metodikaya əsasən, bu göstərici 2002-ci il üçün 175 min, 2010-cu il üçün isə 180 min manat təşkil etmişdir. Buna uyğun olaraq, ölkədə 2002-ci ildə yoxsulluq 46,7, 2003-cü ildə isə 44,7 faiz səviyyəsində olmuşdur. Beləliklə, 2003-cü ildə ölkədə yoxsulluğun səviyyəsi 2001-ci ilə nisbətən 4,3 faiz aşağı düşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə neft sektorunun inkişafı, inşaat, nəqliyyat, kimya, neft maşınqayırması və digər sahələrin inkişafına bilavasitə təkan vermişdir. Hazırda qeyri-neft sektorunda metallurgiya, kimya, nəqliyyat, inşaat, rabitə, kənd təsərrüfatı və digər sahələr uğurla inkişaf etdirilir.

Araşdırmalar göstərir ki, ÜDM-da qeyri-neft sektorunun artım sürəti neft sektorunu üstələyir və bu ilə qeyri-neft sahələrində artım tempinin 13,1 faiz

təşkil edəcəyi heç bir şübhə doğurmur. Ölkə prezidentinin məqsədyönlü iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq cari idə qeyri-neft məhsullarının ixracı 2003-cü ilə nisbətən 2,4 dəfə, o cümlədən kimya məhsulları ixracı 63% pambıq ixracı, 38% meyvə və tərəvəzin ixracı 50%, aliminium məlumatlarının ixracı isə 3,1 dəfə artmışdır.

Bununla belə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı üçün hələ çox işlər görülməlidir. Belə ki, tekstil, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı sahələrinin mövcud potensialdan hələ kifayət qədər istifadə edilmir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, texnika, gübrə, toxum, bitki mühafizə preparatlarının çatışmaması problemi ilə üzləşirlər. Hazırda ixrac potensialının 90 faizi neft və neft məhsullarının payına düşür. Bununla bağlı olaraq «Holland sindromu»nun baş verməməsi üçün qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətli məhsul və xidmətlərin istehsalı əhəmiyyətli Dövlət Proqramı ilə müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafının təmin edilməsi bütövlükdən zəruridir. Aydındır ki, neft sektoru yaxın gələcəkdə əsas hissəsini təşkil etsə də, yoxsulluğun miqyasının azaldılması ilk növbədə qeyri-neft sektorunun inkişafından asılı olacaqdır. Neft hasilatının məşğulluq səviyyəsinə təsiri məhdud olduğu üçün həmin sektorun yoxsulluğun azaldılmasına birbaşa təsir imkanları məhduddur. Ona görə də məşğulluq səviyyəsində hər hansı əhəmiyyətli artıma və bununla da yoxsulluğun azaldılmasına nail olmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin davam etdirilməsi zəruridir.

Beləliklə, qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, davamlı inkişafa nail olmaq, yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» 24 noyabr 2003-cü il tarixli Fərmanının həyata keçirilməsi, bu sahədə mövcud potensialın reallaşdırılması istiqamətində əsaslı

işlərin görülməsini tələb edir. Bu baxımdan makrobiznes rəqabət mühitinin təmin edilməsi həlledici amillərdən biridir.

Regionlarda osial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün hazırda Azərbaycanda birbaşa investisiyalar üçün liberal və şəffaf rejim tətbiq edilir. Bununla yanaşı, Azərbaycana qoyulan birbaşa investisiyalar «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» və «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» iki qanunla tənzimlənir. Eyni zamanda investisiyalara qarşılıqlı zəmanət verən ikitərəfli investisiya razılaşmaları da tətbiq edilir. Azərbaycan artıq Fransa, Gürcüstan, Almaniya, Böyük Britaniya, İran, İtaliya, Qırğızıstan, Livan, Moldova, Pakistan, Polşa, Ukrayna, Türkiyə, ABŞ və Özbəkistanla bu cür investisiya razılaşmaları imzalamışdır.

Hazırda qadağa qoyulmuş sahələr milli təhlükəsizlik və dövlət müdafiəsi ilə bağlı fəaliyyət sahələridir. Enerji, bank sektoru və telekommunikasiya da daxil olmaqla digər əsas sektorlarda da həm daxili, həm də xarici investorlara eyni dərəcədə məhdudiyyətlər tətbiq edilir, «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» Qanun xarici investorlar üçün yerli investorlarla bərabər hüquqlu rejim təmin edir. Bu iki qanun ümumilikdə investisiyalara dayanaqlı zəmanət verir, lakin bunların hər biri birbaşa investisiyalar üçün qanuni çərçivəni təkmilləşdirəcək bir neçə istiqamət üzrə güclənilə bilər. Belə ki, «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Qanun həm portfel, həm də birbaşa investisiyaları tənzimləyir. Lakin bu fəaliyyətlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və onlara ayrıca baxılması daha məqsədəuyğundur. Birbaşa investisiyaların investisiya fəaliyyəti haqqında Qanunla, portfel investisiyaların isə fond birjası haqqında xüsusi qanunla tənzimlənməsi praktikasına keçid zəruridir.

Torpaq bazarının formalaşdırılması, aqrar sahənin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması, kredit xidmətlərinin tənzimlənməsi, torpaqların münbitliyinin artırılması, otlaqların bərpası, informasiya-məsləhət xidmətlərinin genişləndirilməsi və bir sıra digər istiqamətlərdə vacib işlər görülmüşdür ki, bütün bunlar iqtisadi təhlükəsizliyinin və onun tərkib hissəsi olan ərzaq təhlükəsizliyi görülmüş tədbirlər nəticəsində 2002-ci ildə kənd

təsərrüfatında 4 trln. Manatdan çox əlavə dəyər yaranmış, onun real artımı 6,4 faiz təşkil etmişdir, 2003-cü ildə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 3,2 trln.manat və 5,2% təşkil etmişdir.

1997-ci ildən başlayaraq iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində əsas rol oynayan nəqliyyat sektorunun fəaliyyətində ilbəil artım müşahidə olunur. 1996-cı ildən etibarən TRASEKA proqramı artıq ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan bir dəhlizə çevrilmişdir. 1998-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə bu dəhlizdə yük daşınması 80 faizə qədər artmışdır.

Azərbaycanın nəqliyyat sisteminin gələcək inkişafının mərkəzində olan Avropa-Qafqaz-Asiya (TRASEKA) və Şimal-Cənub beynəlxalq dəhlizlərinin inkişafı məqsədilə əhəmiyyətli işlər görülür.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində qeyri-neft sektoru olan bank sektorunda islahatlar davam etdirilir. Xaricibank kapitalının ümumi bank kapitalında iştirak limiti 50 faizə qaldırılmış «Mərkəzi Bank haqqında», «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunlarının yeni variantları və yaradılacaq Kredit Reyestrinin ilkin parametrləri hazırlanmışdır. Beynəlxalq Bankın özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar Fərman imzalanmış və bankın nizamnamə kapitalının 20%-nin Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına satışı ilə əlaqədar Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Birləşmiş Universal Səhmdar Bankın özəlləşdirilməsi ilə bağlı maliyyə məsləhətçisinin cəlb edilməsi sahəsində tender keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektoru olan enerji sektorunun inkişafı ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Yalnız 2000-2003-cü illər ərzində Yenikənd Su Elektrik Stansiyasının, «Şimal» DRES-in, Bakı İstilik Elektrik Mərkəzinin istismara verilməsi və Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasında 4 ədəd yeni hidroaqreqatın qurulması nəticəsində ölkənin generasiya gücü 5683,2 MVt-a çatdırılmışdır.

Respublikanın enerji sistemi qərbdən 500 kV-luq elektrik veriliş xətti (EVX) vasitəsilə Gürcüstan enerji sistemi, şimaldan 330 kV-luq EVX ilə

Rusiyanın enerji sistemi ilə birləşmişdir. Eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasının ehtiyacını təmin etmək üçün 150 kV-luq EVX ilə Türkiyə Respublikasından və 220 kV-luq EVX ilə İran İslam Respublikasından elektrik enerjisi idxal olunur. Azərbaycan və İran enerji sistemlərini birləşdirən 230 kV-luq EVX istifadəyə verilməklə, İrandan Naxçıvan MR-na verilən enerjinin qaytarılmaq şərti ilə mübadiləsi həyata keçirilir.

Enerji sektorunda struktur islahatları həyata keçirilir və maliyyə intizamı gücləndirilir. Elektrik enerjisinin paylama şəbəkələri uzunmüddətli idarəetməyə verilmiş, 50000 qaz sayğacı alınaraq quraşdırılır. Enerji sektorunda səmərəli qiymət siyasəti üzrə müvafiq işlər aparılır. Aparılmış bu tədbirlər demoqrafik təhlükəsizliyin əldə edilməsi üçün vacib göstəricilərdəndir.

Müstəqillik dövründə respublikada iqtisadiyyatın inkişafına təsir edən istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı yeni mühüm əhəmiyyətli tikintilər və obyektlər istifadəyə verilmiş, fəaliyyət göstərənlər genişləndirilmiş və yenidən qurulmuşdur.

Demoqrafik təhlükəsizlik üçün rabitə xidmətlərinə olan tələbatın ödənilməsi üçün müəssisələr arasında azad rəqabətin yaranması bu sahədə dövlət sektoru ilə yanaşı, qeyri-dövlət rabitə müəssisələrinin də inkişafına təkan vermişdir.

Beynəlxalq standartlara cavab verən rəqəmli telefon stansiyalarının istifadəyə verilməsi, 1995-ci ildən Azərbaycanda mobil telefon rabitəsinin yaradılması rabitə sahəsində göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksək səviyyədə qurulmasına səbəb olmuşdur. Telefon stansiyalarının tutumu 1990-cı ilədək 617 min nömrədən 1 milyon nömrəyədək artmışdır. Rabitə sahəsində mobil telefon əbunəçilərinin sayı artıq 1,4 milyon nəfərə çatmışdır.

Turizm dünyanın əksər ölkələrində iqtisadiyyatın inkişafında və işsizliyin azaldılmasında və demoqrafik təhlükəsizlikdə mühüm rol oynayır. Azərbaycan turizmin inkişafında son illərdə müəyyən irəliləyişlərə nail olmuşdur. Bu sahənin hərtərəfli inkişafını nəzərdə tutan «Azərbaycan

Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı» qəbul edilmişdir. Azərbaycan dirçələn «Böyük İpək Yolu» turist transkontinental marşrutuna qoşulmuşdur. Azərbaycan bütün tarix boyu olduğu kimi bu gün də dirçələn «İpək yolu» marşrutunun mərkəzi hissələrindən biridir.

Turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə «Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı»na uyğun olaraq turizm sahəsində sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, rəqabətə davamlı turizm bazarının yaradılması, müvafiq xidmət sahələrinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, turizmin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və ümumiyyətlə turizm resurslarından səmərəli istifadə olunması istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirilir. Təhlil göstərir ki, turizmin inkişafına dövlət dəstəyi getdikcə gücləndirilir. Belə ki, indi bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı 2 dəfə artaraq 110-a çatmışdır.

İqtisadiyyatın hərtərəfli inkişaf etdirilməsində elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Son zamanlar iqtisadiyyatın tənzimlənməsində elm sahəsinə də diqqət artırılmışdır. Elmin sosial bazasının möhkəmləndirilməsi, əsas funkdamental və tətbiqi elmi istiqamətlər üzrə görülməli tədbirlər, elmin maliyyələşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün büdcədən 2003-cü ildə 89,5 mlrd. manat vəsait ayrılmışdırsa da, 2004-cü ildə isə 101,5 mlrd. manat və ya 13,4 faiz artmışdır. Elmi tədqiqatların nəticələrinin istehsalata tətbiqi iqtisadi inkişafda innovasiya, dinamik artıma səbəbolmaqla, onun təhlükəsizliyini möhkəmləndirmişdir.

Əhalinin sağlamlığı və demoqrafik təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək məqsədi ilə səhiyyənin harmonik inkişafı, prioritet istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilmiş, dövlət və özəl səhiyyə xidmətinin təşkili və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə problemlərin həlli dövlətin tənzimləmə mexanizmində əsas kimi nəzərdə tutulmuşdur. Gələcəkdə dövlətin maliyyə imkanları

çərçivəsində pulsuz səhiyyə xidmətləri genişləndiriləcəyi problemin həlli yollarından biridir.

Dövlət büdcəsində səhiyyə sahəsinə çəkilən xərclər 2002-ci ildə 1,3 faiz artaraq, 270,2 min manat olmuşdursa, 2003-cü ildə 1,4 faiz artaraq 300,9 min manat ayrılmışdır. 2004-cü ildə səhiyyə xidmətləri üzrə ilkin tibbi yardım sisteminin gücləndirilməsi vasitəsilə əsas səhiyyə xidmətləri əldə etmək imkanlarının təmin edilməsi, maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi, vərəmlə xəstələnmə hallarının qarşısının alınması və epidemiyalara qarşı mübarizə tədbirləri üzrə 36,0 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Bütün bunlar dövlətin demoqrafik təhlükəsizliyi üzrə aparıcı tədbirlərdir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından reallaşdırılması zəruri olan və iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi problemlərinin həllində digər potensial ticarət və nəqliyyat infrastrukturunu sektorundadır. Azərbaycan Qara dənizdən, Xəzər dənizinə və sonra da Mərkəzi Asiya Respublikalarına gedən birbaşa marşrutun üzərində yerləşir. Xəzər dənizində neft və qaz hasilatı artdıqca, ticarətə yardım xidmətlərinə olan tələbat artır. Artıq Azərbaycan neft və neft məhsullarının Xəzər dənizindən qərb ölkələrinin limanlarına daşınması üçün əsas daşıma məntəqəsi kimi fəaliyyət göstərir. Xəzər regionundakı bazarlara daha keyfiyyətli və səmərəli xidmət göstərmək üçün Xəzər dənizində əsas şəhər kimi öz əlverişli coğrafi mövqeyinə görə Bakı bir mərkəzə çevrilmə potensialına malikdir. Bu və göstərilən sektorla bağlı digər imkanları reallaşdırmaq üçün bir sıra məsələlərin həll edilməsi prosesinin sürətləndirilməsi tələb olunur: inzibati, təşkilati və bir sıra digər amillər səmərəli ticarət və daşıma qiymətlərini artırır, Azərbaycanda bu fəaliyyət növünün inkişafını xeyli sürətləndirə biləcək gömrükxanadan keçirilməyən mallar üçün kommersiya anbarları və azad zona kimi obyektlərin yaradılması ilə bərabər iqtisadi təhlükəsizlik möhkəmləndirilməsidir.

Azərbaycanın bir sıra informasiya və telekommunikasiya xidmətləri sahəsində də investisiyalar cəlb etmək və inkişaf etmək potensialı vardır. Neft və qaz sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar iqtisadi inkişafın sürətlənməsi

nəticəsində geniş çeşidli telekommunikasiya və informasiya xidmətlərinə tələb artıq əhəmiyyətli dərəcədə artmış və getdikcə daha da artacaqdır. Düzgün infrastruktur, sərəfə və təcrübənin inkişaf etdirilməsi proqramlarının həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan informasiya təhlükəsizliyini təmin edər və ixrac üçün nəzərdə tutulmuş proqram təminatı və informasiya texnologiyası sənayesini inkişaf etdirə bilər.

Bank sektoru dövlətin struktur islahatları strategiyasının əsas komponentlərindən biridir. Bu sektoru gücləndirmək və özəl müəssisələrin kredit alma imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə dövlət banklarının restrukturizasiyası və özəlləşdirilməsini, həmçinin yüksək kapital tələbləri, özəl bankların birləşməsi və təkmilləşdirilməsini əhatə edən mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir. Lakin son islahatların bu sektorun göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına baxmayaraq, bank sektoru hələ də kiçik və zəif olaraq qalmaqda davam edir. Zəruri səviyyədə maliyyələşdirmə imkanlarının məhdud olması, özəl sektorun inkişafına maneçilik törədən əsas amillər sırasındadır. Qısamüddətli bank kreditlərinin daha asan əldə edilə bilməsinə baxmayaraq kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri uzunmüddətli kredit alma imkanlarından demək olar ki, məhrumdur. Bankı olmayan təşkilatların kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına verdiyi maliyyə dəstəyi məhduddur.

Dövlət banklarının özəlləşdirilməsi və restrukturizasiyası, bankların gələcəkdə də konsolidasiyasını stimullaşdıran tədbirlərin davam etdirilməsi, xarici investorlar üçün bank sektoruna qoyulan məhdudiyyətlərin azaldılması, bank infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi özəl sektorun maliyyə tələblərini ödəyən milli bank sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Bununla yanaşı, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün lizinq mühüm maliyyə mənbəyi kimi xidmət edə bilər. Bu və ya digər şirkətlərin kredit qabiliyyətini onun kredit kitabçası, əmlakı və kapitalı əsasında qiymətləndirən banklardan fərqli olaraq lizinq şirkətləri icarəsinin lizinq haqqını ödəyə bilməsi üçün pul qazanmaq imkanlarını qiymətləndirir.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün alternativ maliyyə mənbəyi rolunu həm də qiymətli kağızlar üzrə kapital fondları (maliyyə vəsaitlərinin əsasən qiyməti kağızlara yatıran investisiya şirkəti və ya fondu) və ya riskli kapitalı oynaya bilərlər. Hazırda Azərbaycanda sahibkarlara maliyyə dəstəyi təmin edən riskli kapital fondu yoxdur. İnkişaf edən və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müvafiq imkanlar yaradan qanunların, vergi və digər fiskal stimulların işlənilib hazırlanması və eləcə də, müvafiq fondların təmin edilməsi daxil olmaqla müxtəlif mexanizmlər vasitəsilə riskli kapital qoyuluşu bazarının yaradılmasında özəl investisiyaların inkişafı təşviq edilə bilər. Eyni zamanda girovqoyma sisteminin təkmilləşdirilməsi, xüsusilə də fermer təsərrüfatlarının mülkiyyətçiləri olduğu torpaq sahələrinin girov qoyaraq kredit əldə etmələri üçün torpaq bazarının inkişaf etdirilməsi, qeyri-nəğd əməliyyatlarının stimullaşdırılması üçün yeni ödəmə sistemlərinin təmin edilməsi effektiv vasitə kimi istifadə edilə bilər. Kiçik və orta sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə tələblərinin tam ödənilməsi onların inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsilə yanaşı, özəl sektorda maliyyə menecmentinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə menecmenti üzrə onların öz səriştə və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi də eyni əhəmiyyətə malikdir.

İqtisadi təhlükəsizliyi yaradan aillərdən olan işsizlik Azərbaycan Respublikasında ən aktual sosial-iqtisadi problemdir. İşsizlər üzrə statistikanın təhlili göstərir ki, Azərbaycanın işçi qüvvəsinin əksər hissəsi sovet dövründə əldə etdiyi ixtisasını itirmiş və ya onların ixtisasları köhnəlmiş və ona hazırda tələbat demək olar ki, yoxdur. Əhalinin bəzi qrupları üçün rəsmi məşğulluq imkanlarının məhud olması onu göstərir ki, al təhsilli işçi qüvvəsinin bir hissəsi ya işsizdir, ya da aşağı ixtisaslı, kiçik miqyaslı qeyri-rəsmi fəaliyyətlə məşğuldur. hazırda işsizlərin yarıdan çoxu ali və natamam ali təhsillidir. Hazırda işsiz olan işçi qüvvəsinin böyük bir hissəsi bu qənaətə gəlir ki, yeni olan bazar iqtisadiyyatı sistemində onların səriştə və bacarığı köhnəlmiş və istifadədən çıxmışdır. Bu isə onu göstərir ki, bilik və səriştə sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə uyğunsuzluqlar hələ də qalmaqdadır və yeni

məzunların əldə etdikləri bilik və bacarıq tələb olunan bilik və bacarıqdan keyfiyyət etibarı ilə xeyli fərqlənir. Özəl sektorun tələblərini ödəyən tədris və təlim proqramlarının işlənilib hazırlanması bu baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir.

2.2. Qeyri-neft sektorunun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində davamlı sosial-iqtisadi inkişafın əsasını investisiya qoyuluşları və onun iqtisadi səmərəliliyinin getdikcə daha da yüksəldilməsi təşkil edir. Belə bir şəraitdə ən başlıca şərt mövcud olan istehsal potensialından tam və səmərəli istifadə edilməsi əsas istiqamətlərdən biri hesab edilməlidir. Bu baxımdan, ölkədə investisiya qoyuluşlarının rolu və əhəmiyyəti bir daha artmış olur. Odur ki, mövcud məhdud resurslar şəraitində, ondan maksimum səmərəli istifadə edilməsi problemi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, müasir davamlı inkişaf şəraitində bir-birilə sıx, qarşılıqlı əlaqədar olan kapital, əmək, material resurslarından daha da səmərəli istifadə etmək yolu ilə davamlı inkişafı ardıcıl olaraq davam etdirmək lazımdır. Məhz buna görə də sosial-iqtisadi inkişafın tarazlığını tənzimləməkdə, xüsusilə də daxili investisiyalardan daha səmərəli istifadə edilməsi ön plana çəkilməlidir. Belə ki, xarici investisiyalar öz kapitalını əsasən neft-qaz hasilatına yönəldirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə investisiya qoyuluşlarının sosial-iqtisadi səmərəliliyi, onun davamlı sosial-iqtisadi inkişafında rolu və yeri kifayət səviyyələrdə tədqiq edilməmişdir. Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilən investisiya qoyuluşları getdikcə artmışdır. Bu barədə daha ətraflı təsəvvürə malik olmaq üçün aşağıdakı cədvəlin fakiki göstəricilərinə nəzər salmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına sərf edilmiş investisiyalar (milyon dollarla)

Cədvəl 5

Göstəricilər	2000	2005	2010	2011
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları xarici investisiyalar nəzərə almaqla	1441,6	7118,5	14118,9	17048,8
Xarici investisiyalar	927,0	4893,2	8247,8	8673,9
Daxili investisiyalar	514,4	2225,3	9343,7	12915,0

Mənbə: Azərbaycan statistik göstəriciləri 2012

Cədvəlin faktiki göstəricilərindən göründüyü kimi iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların məbləğində illər üzrə dinamik artımla müşayiət edilir. Belə ki, 200-ci illə müqaisədə investisiya qoyuluşlarının məbləği 2011-ci ildə 263,3 milyon dollar çoxalmışdır. O cümlədən xarici investisiya qoyuluşları 774,7 milyon dollar, daxili investisiyalar isə daha çox 1240,1 milyon dollar məbləğində artmışdır. Lakin tədqiqat göstərir ki, həmişə olduğu kimi, yenə də investisiya qoyuluşlarının böyük əksəriyyəti neft-qaz sənayesinin inkişafına sərf edilir. Bunu da bir növ qanuna uyğun proses kimi başa düşmək lazımdır. Belə ki, xarici investisiyalar öz kapitalını neft hasilatına yönəltməklə daha maraqlıdırlar. Aydındır ki, hər bir investor çalışır ki, investisiya qoyuluşlarından maksimum mənfəət əldə etmiş olsun. Deməli, hər bir investor investisiya qoyuluşunda tam sərbəstdir və o öz arzusuna uyğun olaraq istehsal xidmət sahələrini seçir. Odur ki, burada iki bir-biri ilə sıxbağlı olan problemə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Birinci, iqtisadiyyatın müasir və gələcək inkişaf strukturu ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır. Daha doğrusu, investisiyaların hansı sahəni seçməsindən asılı olmayaraq, bu fəaliyyətdən əldə edilmiş gəlirləri, daxili investisiyalar da daxil edilməklə, onun istehsal və xidmət sahələri arasında düzgün və səmərəli istifadəsini tənzimləmək lazımdır.

Tədqiqat göstərir ki, hətta müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkə iqtisadiyyatında hələ də zərərlə işləyən istehsal sahələri mövcuddur. Bu barədə daha geniş təsəvvürə malik olmaq üçün aşağıdakı cədvəlin faktiki göstəricilərinə nəzər salmaq lazımdır.

**İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə zərərlə işləyən müəssisə və təşkilatların
xüsusi çəkisi, faizlə (zərərin məbləği milyon manatla)**

Cədvəl 6

Sahələr	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Sənaye	9,5	6,1	7,1	38,7	39,6	41,1	42,0
Zərər	43,9	133,0	251,0	356,8	930,7	937,3	600,0
Kənd təsərrüfatı	2,8	2,1	1,8	10,1	8,8	8,9	9,0
Zərər	3,9	1,2	1,3	1,6	1,0	2,2	4,7
Tikinti (tikinti quraşdırma təşkilatları)	6,4	2,5	2,6	24,2	24,9	20,0	26,0
Zərər	17,8	35,0	17,5	28,4	49,7	78,2	42,0
Nəqliyyat	1,7	1,0	1,0	29,7	36,7	37,2	37,8
Zərər	7,6	45,8	58,1	56,3	80,2	154,9	92,0
Rabitə	-	0,4	0,8	39,2	42,2	53,1	54,0
Zərər	-	1,0	4,8	28,3	56,0	14,0	8,0
Ticarət	5,3	7,9	7,5	50,9	59,0	59,6	62,0
Zərər	0,7	6,4	14,8	21,7	47,5	28,9	16,0

Cədvəlin faktiki göstəriciləridən göründüyü kimi, respublikada zərərlə işləyən sahələrin xüsusi çəkisi illər üzrə getdikcə artmışdır. Belə ki, sənaye

sahəsində zərərlə işləyən müəssisə və təşkilatların çəkisi 2000 –ci ildəki 9,5%-dən 2010-cu ildə 42%-ə kənd təsərrüfatında 2,8 faizdən 9 faizə, tikinti quraşdırma təşkilatlarında 6,4%-dən 26%-ə, nəqliyyatda 1,7 faizdən 37,8 faizə, rabitədə 0,4 faizdən 54 faizə, ticarətdə isə 5,3 faizdən 62 faizə çatmışdır. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, ölkə üzrə zərərlə işləyən müəssisə və təşkilatlar fəaliyyətindən 2010-cu ildə ziyanın ümumi mələği 845,3 milyon manat, 2011-ci ildə isə 1209,5 milyon manat təşkil etmişdir.

Araşdırmalardan göründüyü kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində zərərlə işləyən müəssisə və təşkilatlar mövcuddur və onların sayı getdikcə artmaqdadır. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə əsasən zərərlə işləyən istehsal sahələri öz fəaliyyətini dayandırmalıdır. Tədqiqat sübut edir ki, belə bir hala yol vermək olmaz. Başlıca yol zərərlə işləyən sahələrə müvafiq şərait yaratmaq lazımdır. Belə ki, bu sahələrin inkişafına yerli investisiyalar qoyuluşunu həyata keçirməklə yanaşı, müvafiq stimullaşdırıcı forma və metodlardan geniş istifadə edilməlidir.

İkinci problem isə müvafiq investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üzərində ciddi dövlət nəzarəti həyata keçirmək lazımdır. Tədqiqat göstərir ki, investisiya qoyuluşları bölüşdürülərkən iqtisadiyyat sahələrinin müasir xüsusilə perspektiv inkişafını heç də düzgün nəzərə alınmır. Söhbət birinci növbədə neft və qazdan əldə edilən gəlirlərin səmərəli və düzgün bölüşdürülməsindən gedir. Qeyri-neft sektoruna, xüsusilə kənd təsərrüfatının inkişafına investisiya qoyuluşları kəskin sürətdə artırılmalıdır.

Təhlil göstərir ki, hələ də dövlət büdcəsinin böyük hissəsi neft və qazdan əldə edilən gəlirlər hesabına formalaşır. Odur ki, ölkədə investisiya qoyuluşları əsasən qeyri-neft sektoruna, xüsusilə də kənd təsərrüfatının sürətli inkişafına sərf edilməlidir. Təhlil göstərir ki, bu mühüm istehsal sahəsinin milli daxili məhsulun strukturunda xüsusi çəkisi 5-6% təşkil etdiyi halda ümumi investisiya qoyuluşlarında onun payı ancaq 0,5-0,7 faiz təşkil edir ki, bunu da məchul hal kimi hesab etmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, 2011-ci ildə ölkədə məşğul olan 4376,2 min nəfər əhalinin 1657,4 min nəfəri və yaxud

ümumi məşğul olan insanların 37,9% kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təsərrüfatlarının payına düşür. Belə bir real vəziyyətdə kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi, onun iqtisadi səmərəliliyinin daha da yüksəldilməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Nəzərə alsaq ki, ölkə əhalisinin qida məhsullarına artmaqda olan tələbatı əsasən yerli istehsal hesabına ödənilməlidir, onda bu həyatı sahəyə geniş miqyasda investisiya qoyuluşları nəzərdə tutulmalıdır.

Respublika əhalisini tələbatının yerli istehsal hesabına ödəmək və ərzaq təhlükəsizliyini tənzimləmək məqsədi ilə ölkədə mövcud olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri tamamilə istifadə üçün yararlı hala gətirilməlidir. Bunun üçün birinci növbədə istifadəsiz qalmış şoran sahələrdə geniş irriqasiya və meliorasiya işləri həyata keçirilməlidir. Bu da iri miqyaslı investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanmasını və onun reallaşdırılması üçün böyük həcmdə investisiya qoyuluşlarını tələb edir. Bununla yanaşı, övcudolan suvarma və şor su axıdılan kanallar örtülü sistemə keçirilməli, əkinçilikdə mütərəqqi su suvarma istənilən vaxtda süni yağış yağdırma sisteminə keçmək lazımdır. Hənsi ki, bu da öz növbəsində mövcud torpaq sahələrinin hamarlanmasını tələb edir. Əkinçilikdə bu qeyd edilən mütərəqqi sistemlər, inkişaf etmiş dünya ölkələrində çoxdan həyata keçirilir. Hesablamalar göstərir ki, əkinçilikdə bu mütərəqqi sistemlərin həyata keçirilməsi nəticəsində böyük miqyasda suvarma suyuna qənaət edilməklə, kənd təsərrüfatı bitkilərində məhsuldarlığın 2-2,5 dəfə yüksəltmək mümkündür.

Beləliklə, kənd təsərrüfatının hərtərəfli intensiv inkişaf etdirilməsi, suvarılan əkinçilikdə iri miqyaslı investisiya layihələrinin tətbiqini təkidlə tələb edir. Tədqiqat göstərir ki, ümumilikdə, ölkə iqtisadiyyatında sabit davamlı inkişafının təmin edilməsi nəticəsində iqtisadiyyat sahələri üzrə əldə edilən mənfəətin məbləğində dinamik artıma malikdir. Bu barədə daha ətraflı təsəvvürə malik olmaq üçün aşağıdakı növbəti cədvəlin göstəricilərinə nəzər salmaq lazımdır.

İqtisadiyyat sahələri üzrə əldə edilən mənfəətin inkişaf dinamikası verilir (cari qiymətlərlə milyon manat)

Cədvəl 7

Sahələr	2000	2005	2009	2010	2011
Orta hesabla çəkisi	839,9	2133,1	13933,9	19112,1	26364,2
O cümlədən sənaye:	337,6	1183,4	12452,4	17655,2	24730,5
Kənd təsərrüfatı	0,5	7,0	36,6	32,4	41,9
Nəqliyyat	72,4	401,2	139,0	191,1	125,1
Rabitə	-	180,1	388,0	308,8	333,1
Tikinti (podrat təşkilatı)	29,6	127,9	237,5	229,3	439,3
Ticarət	2,4	140,9	174,8	248,5	157,8
Sair sahələr	97,4	92,6	505,6	446,8	536,5

1.ABƏS-in payçılarının neft hasilatı üzrə fəaliyyəti nəzərə almaqla mənbə – Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2012

Cədvəlin faktiki göstəricilərindən məlum olduğu kimi illər üzrə iqtisadiyyatın bütün sahələrində əldə edilmiş mənfəət dinamik sürətli artıma malikdir. Belə ki, ölkədə bütün sahələrdən əldə edilən mənfəətin məbləği 2000-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə 3 dəfədən çox artaraq 26364,2 milyon manat təşkil etmişdir.

İqtisadiyyat sahələri tərkibində ən az mənfəət kənd təsərrüfatı istehsalından əldə edilmişdir. Bununla belə, bu mühüm sahədə də 2000-ci illə müqayisədə 2011 mənfəətin məbləği dəfələrlə artırmaqla, 41,4 milyon manat təşkil etmişdir. Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, illər üzrə kənd təsərrüfatının inkişafına son dərəcə az investisiya yönəldilmişdir. Bütün

yuxarıda qeyd edilənlərə nəzər salaraq ölkədə neft və qaz istehsalından və satışından əldə edilmiş gəlirləri iqtisadiyyat sahələri arasında düzgün və səmərəli yerləşdirilməsi (bölüşdürülməsi) birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, daxili investisiyalar və xarici investisiyaların qoyuluşlarından əldə edilən gəlirlər daxili və xarici bazarların tələbatı ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır.

Aşağıda 7 sayılı cədvəldə bu dövrdə daxili bazarın tənzimlənməsində yerli istehsal malları kifayət deyildir. Odur ki, xalq istehlak mallarının 50%-dən çoxu həm də idxal hesabına ödənilir ki, bu da ölkədə işsizliyə səbəb olur. Tədqiqat və araşdırmalarda başlıca məqsəd bazar iqtisadiyyatı şəraitində davamlı iqtisadiyyatın tənzimlənməsində qeyri-neft sektorunun əhəmiyyətinin və rolunun kəskin surətdə yüksəldilməsindən ibarətdir. Təhlil göstərir ki, davamlı iqtisadiyyatın mühüm və həlledici bazasından biri investisiya qoyuluşları və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi təşkil edir. Bu baxımdan daxili imkanlardan daha tam və səmərəli istifadə edilməsi ön plana çəkilməlidir. Bu baxımdan iqtisad elmin klassikləri düzgün olaraq, qeyd etmişlər ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı daxili resurslar hesabına həyata keçirilməlidir. Mallar istehsalı əsas kapitalın və istifadə olunmuş əməyin artımı ilə düz mütənasiblik təşkil etməlidir. Bunu Kobbə-Duqlas modelində təsdiq edir. Daha doğrusu istehsal faktoru ilə kapital arasında qarşılıqlı əlaqəni o daha geniş və ətraflı şərh etmişdir. Odur ki, davamlı makro iqtisadiyyatın inkişafını təmin etmək və tənzimləmək məqsədi ilə ən başlıca problem milli gəlir istehsalı və onun səmərəli bölüşdürülməsi təşkil edir.

Araşdırmalar göstərir ki, ictimai istehlakın artımı öz növbəsində məcmu tələbin və milli gəlirin artımına təsir göstərir. Məlum olduğu kimi investisiyalar iki formada: real investisiyalar, portfel və ya maliyyə investisiyaları formasında istifadə edilir belə ki, real investisiyalar yeni fiziki aktivlərin yaradılmasına yönəldilir. Onlar mal və xidmət bazarları ilə əlaqədardır. Deməli, əsas investisiyalar əsas kapitalın inkişafına yönəldilməlidir. Portfel

investisiyalar isə səhmlərə istiqrazları və digər qiymətli kağızlara yönəldilməlidir.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatda davamlı inkişafın təmin edilməsində investisiyalar xüsusi rola və əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, investisiya qoyuluşları əhalinin məşğulluğuna əsaslı təsir göstərməklə belə, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etmiş olur. Araşdırmalar göstərir ki, müasir mərhələdə ölkə iqtisadiyyatı yüksək artım tempinə malikdir. Əldə edilmiş davamlı iqtisadi investor tempini saxlamaq və getdikcə daha da artırmaq məqsədi ilə ölkə prezidenti 2004-2008-ci və 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları qəbul etmişdir. Proqramda regionların sosial-iqtisadi potensialından və təbii resurslardan daha intensiv və səmərəli kompleks istifadə edilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Ölkədə 700 min yeni iş yerlərinin açılması istiqamətində müvafiq, kompleks tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi üçün real imkanlar və şəraitin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Burada sahibkarlığın inkişafına, istehsalın stimullaşdırılmasına aid konkret tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməkdədir. Bu baxımdan, hər bir konkret istehsal və xidmət sahələrinə sərf edilmiş investisiya qoyuluşlarının layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ən əsas istiqamətlərdən biri hesab edilir.

FƏSİL III. QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF POTENSİALI VƏ ONUN REALLAŞDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1.Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafında və onun tənzimlənməsində investisiya amili.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsala və xidmət sahələrinə investisiya qoyuluşlarına tələbat getdikcə artmaqdadır. Ölkə prezidenti İlham Əliyev demişdir: «Əgər bir biz iqtisadiyyatımızı şaxələndirməsək, yalnız və yalnız iqtisadiyyatımızı neft amili üzərində qursaq, böyük uğurlar əldə edə bilmərik.» (1.13.05.05)

Mövcud məhdud resurs şəraitində, tələbatın isə sonsuz olduğundan həmin resurslardan maksimum səmərəli istifadə edilməsi birincilər sırasına çıxmış olur. Davamlı inkişafın proporsional, tarazlı inkişafının tənzimlənməsində bir-biriləri ilə sıx, qarşılıqlı əlaqədar olan 3 əsas amillərdən (kapital, əmək, torpaq) birinin, yəni kapitalın yaranması investisiya qoyuluşlarının mənbəyindən və strukturundan bilavasitə asılıdır.

İqtisadi davamlı artımın tarazlığının tənzimlənməsində əsas amillərdən biri məhz əsas kapitalın çoxalması və daha səmərəli istifadəsidir.

Azərbaycan dövlət İqtisad Universitetinin 75 illik yubileyində 2002-ci ildə ölkə prezidenti Heydər Əliyev demişdir «Bazar iqtisadiyyatına keçid uzun prosesdir..... yalnız bu prosesi ardıcıl sürətdə həyata keçirərək Azərbaycanın iqtisadiyyatını daha çox inkişaf etdirə və xalqımızın rifah halını daha yaxşılaşdırma bilərik.... Eyni zamanda bu nəzəriyyə ilə bağlıdır, dünya təcrübəsi ilə bağlıdır. Dünya təcrübəsini siz bizim mütəxəssislər, alimlər, bu sahənin müvafiq işləri toplamalısınız. Nəzəriyyəni- yeni nəzəriyyə icad etməyə

ehtiyac yoxdur – ümumiləşdirmək bizim iqtisadiyyatımıza uyğunlaşdırmaq sizin vəzifənizdir». İqtisadiçılar gərək apardığımız islahatların hər birinin həmi həyata keçməsi prosesini, həm də nəticələrini təhlil etsinlər. (1. 14. 06. 02)

Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi inkişafın tənzimlənməsində investisiya qoyuluşlarının rolu və əhəmiyyəti öyükdür. Xarici və daxili investisiyalardan səmərəli istifadə edilməsi ölkə iqtisadiyyatının davamlı və harmonik inkişafını təmin etmiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyinin nəzəri və praktiki cəhətlərinə, sahəvi və regional iqtisadi tarazlığın formalaşmasında investisiyaların rolu və əhəmiyyətinə dair kifayət dərəcədə elmi araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının qoyulan investisiyaların məbləği getdikcə artmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəlin rəqəmlərindən daha aydın görmək olar. Cədvəl 8

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların inkişaf dinamikası

Cədvəl 8

Göstəricilər	2000	2005	2008	2010
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları xarici investisiyalarda nəzərə alınmaqla, min dollar	1441,4	7118,5	16222,0	17591,6
Xarici investisiyalar	927,0	4893,2	6847,4	8247,8
Daxili investisiyalar	514,4	2225,3	9374,6	9343,7

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2011, s. 413

Cədvəlin faktiki göstəricilərindən göründüyü kimi, iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların məbləği dinamik olaraq artmışdır. Müsbət haldır ki, daxili investisiya qoyuluşlarının məbləği xarici investisiya qoyuluşlarını xeyli üstələmişdir. Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyata qoyulmuş ümumi investisiyaların 80%-dən çoxu əsas kapitala, daha doğrusu yeniləşdirmə, genişləndirmə, texniki təminatın maliyyələşdirilməsinə

yönəldilmişdir. Beləliklə, hər nəfərə görə investisiyaların məbləği nəinki MDB, hətta Mərkəzi-Şərqi Avropa ölkələri arasında öncül yer tutmuşdur. Demək olar ki, investisiyalar istehsalın əsas artım faktoru olmuşdur. Belə ki, son illərdə ümumi investisiyaların dördü üç hissəsi real və ya bir başa investisiyalar olmuşdur. Portfel investisiyaların payına, yəni qiymətli kağızların alınmasına (səhmlər, istiqrazlar və s.) ümumi investisiyaların dördü biri düşmüşdür. Araşdırmalar göstərir ki, illərdə xarici investisiyaların ölkənin cəlb edici müəssisələrinin və banklarının qiymətli kağızlarının alınmasına maraqları xeyli artmış və bu məqsədlə son 7 ildə xarici investisiyaların beşdə biri xərclənmişdir. Xarici investisiyalar əsasən birgə və xarici müəssisələrin vasitəsilə həyata keçirilir.

Son beş ildə onların payı xarici investisiyaların əsas kapitala yönəldilən hissəsinin 98%-ni təşkil etmişdir.

Bazar münasibətləri şəraitində xalq təsərrüfatının bütün sferalarında iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması ilk növbədə əmtəə və xidmətlərin, kapitalın və işçi qüvvəsinin ölkə daxilində və ölkə xaricində sərbəst və müdaxiləsiz hərəkəti ilə şərtlənir. İstər ölkə daxilində və istərsə də ölkə xaricində məhsul və xidmətlərin maneəsiz hərəkəti son nəticədə istehlakçıların ehtiyaclarının ən yeni və keyfiyyətli əmtəələrlə ödənilməsini nəzərdə tutursa, əmək ehtiyatlarının sərbəst hərəkəti iş qüvvəsinin yüksək qiymətə alındığı, daha doğrusu işçilərə yüksək əmək haqqı verildiyi ölkələrə əhalinin axınını özündə təcəssüm etdirir. Elə isə gəlin görək, kapitalın hərəkətinin liberallaşdırılması hansı faktorlarla şərtlənir?

Kapitalın hərəkəti əsas etibarilə iqtisadiyyatın səmərəli sektorlarında pul kütləsinin toplanması kimi xarakterizə olunur. Kapitalın bu və ya digər sahəyə hərəkətini səciyyələndirən faktorlardan biri də həmin sahənin səmərəli satış bazarlarının olmasıdır.

İnkişaf etmiş dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində investisiya fəaliyyətini şərtləndirən iqtisadi və hüquqi mühit formalaşdırılmalıdır. Əgər investisiya – iqtisadiyyatın bu və ya digər

sektorlarına yüksək gəlir əldə etmək və həmin sahədə mütərəqqi keyfiyyət və struktur dəyişikliklərinə nail olmaq məqsədilə kapital qoyuluşudursa, onda bu proses bazarın tələbilə həyata keçirilməlidir. Daha doğrusu investisiyaya olan tələbi və təklifi, ümumiyyətlə iqtisadiyyatda investisiya konyukturunu bazar diktə etməlidir. Təbiidir ki, xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahələrində istehsal edilən məhsul istər dünya bazarının və istərsə də daxili bazarın tələblərinə cavab vermirsə, məhsulun maya dəyərinin yüksək olması qiymətlərin artımını şərtləndirirsə və bu da məhsul satışının ümumi həcminə öz mənfi təsirini göstərsə, onda həmin sahədə mütərəqqi texnologiya tətbiq etmək və struktur yenidənqurması aparmaq məqsədilə investisiya fəaliyyəti zərurətə çevrilir. Bütün bunlar investisiyalaşdırmaya olan tələbi xarakterizə edir. İnvestisiyalaşdırmanın reallaşdırılması üçün ən mühüm faktorlardan biri də həmin sahəyə investisiya təklifidir. Bu və ya digər sahəyə investisiya təklifi həmin sahənin iqtisadi səmərəliliyi, qoyulmuş kapitalın ödəmə qabiliyyəti və ən nəhayət daxili və xarici bazarda həmin sahənin məhsullarına olan tələbatın əvvəlcədən marketinq tədqiqatı vasitəsilə öyrənilməsi əsasında müəyyən edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlətin investisiya fəaliyyətinə müdaxiləsinin, başqa sözlə investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin obyektiv zəruriliyi aşağıdakı arqumentlərlə səciyyələnir:

- dövlət iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələrində investisiya fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün sağlam iqtisadi və hüquqi mühit yaradılmasını təmin etməlidir. Bu arqument inzibati təsir vasitələri istisna olmaqla, normativ-qanunvericilik və iqtisadi üsullarla reallaşdırılmalıdır;

- iqtisadi sistemin transformasiyası zamanı dövlət inhisarçılığının şəxsi və təsərrüfat inhisarçılığına çevrilməsinin qarşısını almaq məqsədilə iqtisadiyyatda antiinhisar tənzimlənmə vasitələrindən istifadə etməklə azad rəqabət mühitinin formalaşdırılmasının təmin edilməsi;

- xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahələrinin investisiya qoyuluşuna hazırlamaq, xarici investorları həmin sahəyə və müəssisəyə cəlb etmək

məqsədlə tender şərtlərinin, qaydalarının və fəaliyyət mexanizminin formalaşdırılması;

- dövlət strukturlarının və iqtisadiyyatın bütün piramidalarının şəffaflaşdırılması, onların korrupsiyadan təmizlənməsi, bütün strukturlarda «təmiz əllər» siyasətinin yeridilməsi. Məhz bu yolla istər daxili və istərsə də xarici investisiyanın respublika iqtisadiyyatına cəlb edilməsinə nail olmaq mümkündür;

- investisiyanın cəlb edilməsi və investisiyalaşdırma fəaliyyəti ilə əlaqədar cəmiyyətin bütün hüquqi, siyasi və iqtisadi baryerlərdən təmizlənməsi.

Yuxarıda Adı çəkilən arqumentlər dövlətin investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinin obyektiv zəruriliyini xarakterizə edir.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlətin investisiya siyasətinin müvəffəqiyyəti aşağıdakı arqumentlərlə şərtlənir:

- ölkədə ümumi iqtisadi şərait;
- ümumi daxili məhsul istehsalının səviyyəsi;
- inflyasiya tempi;
- ölkədə maliyyə-kredit sisteminin mövcud vəziyyəti;
- iqtisadiyyatda fiziki və hüquqi şəxslərin tədiyyə qabiliyyətli tələbinin mövcud vəziyyəti.

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyatın investisiya sektorunda yaranan hər hansı gərginləşmə təmayülləri ilk növbədə xalq təsərrüfatında struktur yeniləşməsinə özünün mənfi təsirini göstərir. Bu isə ilk növbədə xalq təsərrüfatının bütün şəhlində əsas istehsal fondlarının mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi əsasında yeniləşdirilməsində nəzərə çarpacaq problemlər yaradır. İnvestisiya siyasətinin aparılmadığı, normal investisiya mühiti yaradılmadığı halda, iqtisadiyyat öz-özünü dağıtmağa başlayır, bütün sahələrdə köhnəlmə nəticə etibarilə iqtisadiyyatın özünün dəyərdən düşməsinə və rəqabət qabiliyyətinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dövrlərdə və iqtisadi sistemlərdə investisiya böhranı iqtisadiyyatın ən

çətin və ən çoxşaxəli problemi olaraq qalmışdır və iqtisadiyyatda struktur böhranının illər boy udavam etməsi ilə şərtlənmişdir.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatda investisiya böhranının qarşısının alınmasının ən mühüm vasitəsi dövlətin elmi əsaslandırılmış və iqtisadiyyatın müasir reallıqlarına hesablanmış investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsidir. Dövlətin investisiya siyasətinin prioritet istiqamətini xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş iqtisadi-hüquqi mühitin yaradılması, yeni investisiya mənbələrinin formalaşdırılması, investisiya fondlarının strukturunda ağırlıq mərkəzinin iqtisadiyyatın dövlət sektorundan özəl kommersiya sektoruna keçirilməsi təşkil etməlidir.

Dövlətin investisiya siyasəti eyni zamanda iqtisadiyyatda nəğdsiz ödəmələrin qarşısının alınmasına, debitor və kreditor borcların artımının azaldılmasına əlverişli şərait yaradır. Bu proses iqtisadiyyatda barter ödəmələrinin həcmnin azaldılmasına gətirib çıxarır ki, bu da iqtisadiyyatda pul kütləsinə olan məcmu tələbin ödənilməsinə müsbət təsir göstərir.

Bazar münasibətlərinin xarakteri və prinsipləri, eyni zamanda investisiya fəaliyyətinin müvəffəqiyyətini şərtləndirən prioritet faktorlar nəzərə alınmaqla, dövlətin investisiya siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- kapitalın ölkədaxili iqtisadiyyatdan kənarlaşaraq xaricə axınının qarşısını almaq, həmin kapitalın daxili investisiya resurslarına çevrilməsini təmin etmək məqsədilə ilk növbədə kapitalın leqallaşdırılması haqqında hüquqi normativ aktlar qəbul edilməli, onun icrası təmin edilməlidir;

- xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfat subyektlərin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi əsasında yığım fondlarının artırılması hesabına daxili investisiya resurslarının formalaşdırılması, nəticə etibarilə makroiqtisadiyyatda daxili investisiya potensialının yaradılması;

- xarici investisiyaların qorunması «İnvestisiya fondları», «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun

olaraq ölkənin dünya investisiya bazarında reytinginin yüksəldilməsinə nail olunması, iqtisadiyyatda normal və mülayim investisiya atmosferinin formalaşdırılması, mərkəzi və yerli icra strukturları tərəfindən bürokratik maneələrin aradan qaldırılması;

- iqtisadiyyatın bütün sahələrində zəruri struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi, xalq təsərrüfatının istər istehsal və istərsə də qeyri-istehsal sahələrinə məhsuldar xarici texnologiyanın cəlb edilməsi, həmin sahələrin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması;

- investisiya fəaliyyətini dünya kapital və xidmətlər bazarının tələbinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə istər büdcə təyinatlı və istərsə də xüsusi təyinatlı daxili investisiya arsenalının strukturunda vençur fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən kapitalın xüsusi çəkisinin artırılması, respublikanın beynəlxalq innovasiya biznesində mövqeyinin yüksəldilməsi;

- respublika iqtisadiyyatının keçmiş təsərrüfatçılıq sistemindən miras qalmış xammal ixracatçısı funksiyaarından kənarlaşdırılaraq dövlət büdcəsinə eibarlı valyuta gəlirlərinin gətirilməsini təmin edə biləcək sənaye məhsullarının ixracçısına çevrilməsi;

İnvestisiya siyasətinin yuxarıda adları çəkilən məqsədlərinin reallaşdırılması ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatının investisiya asılılığının (söhbət xarici investisiya asılılığından gedir) minimuma endirilməsinə, iqtisadiyyatın maliyyə və pul-kredit təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. İqtisadiyyatın maliyyə və pul-kredit təhlükəsizliyi nədir? İqtisadiyyatın maliyyə və pul-kredit təhlükəsizliyini əksər iqtisadçılar investisiya təhlükəsizliyi də adlandırırlar. İqtisadiyyatın maliyyə və pul-kredit, yaxud investisiya təhlükəsizliyi – ölkə iqtisadiyyatının xarici kapitaldan asılılığının qarşısının alınması, onun neytrallaşdırılması, büdcə və xüsusi (özəl) əmanətçilərinin kapital yığımlarının daxili investisiya resurslarına çevrilməsi hesabına xarici investisiya fəaliyyətinin kompensasiya olunması ilə xarakterizə edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlətin investisiya siyasətinin prioritet istiqamətləri ilk növbədə iqtisadi sistemin transformasiyası – iqtisadiyyatın çoxukladlı təsərrüfatçılıq sisteminə keçidi ilə xarakterizə olunduğundan investisiya siyasətində prioritetlərin transferi nəzərdə tutulmalıdır. Belə ki, sosialist itisadiyyatında dövlətin investisiya siyasətinin əsas istiqamətini büdcə təxsisatları hesabına mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşları təşkil edirdi. Keçid iqtisadiyyatında isə dövlət təsərrüfatçılıq sisteminin özəl təsərrüfatçılıq ssteminə transferi həyata keçirildiyindən, eyni zamanda iqtisadiyyatda dövlətin hegemon rolu məhdudlaşdırıldığından, həmçinin davam etməkdə olan büdcə böhranı təbiidir ki, büdcə təxsisatları hesabına dövlət investisiyalarının məcmu investisiyaların strukturunda xüsusi çəkisinin xeyli ixtisar olunmasına gətirib çıxarır. Bazar münasibətləri şəraitində isə dövlətin investisiya siyasəti daxili təyinatlı müxtəlif investisiya mənbələrindən həyata keçirilən investisiya fəaliyyətinin koordinasiya edilməsini nəzərdə tutur. Bazar münasibətlərinin tələbləri və xarakteri nəzərə alınmaqla dövlətin investisiya siyasəti əğırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsindən xüsusi kommersiona kanallarına transferinin başa çatdırılmasını özündə birləşdirir. Bu baxımdan dəyər və qeyri-dəyər formasında mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfatçılıq subyektlərinin sərbəstləşdirilmiş vəsaitlərinin investisiya potensialına çevrilməsinin genişləndirilməsi, investisiya proseslərində əsas vəsaitlərin amortizasiya ayırmalarından əldə edilmiş xüsusi vəsaitlərin həcmnin artırılması müasir şəraitdə dövlətin investisiya siyasətinin mühüm istiqamətini təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilir.

1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatında liberallaşma həyata keçirilmiş. milli valyutanın – manatın kursu sərbəstləşdirilmiş, xarici ticarətdə inhisarçılıq ləğv edilmiş, azad rəqabət prinsipləri tətbiq olunmuş, geniş miqyaslı özəlləşdirmə həyata keçirilmişdir.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində istehsal aktivlərinin böyük bir hissəsinin hələ də dövlətin nəzarətində olmasına baxmayaraq, xüsusi mülkiyyət institutu özünə yer tapmış, bazar qiymətləri və rəqabətlə birlikdə bütün dünyada mövcud olan istehsal və səmərəliliyinin artırılmasına, qənaətciliyə və xərcin azalmasına, innovasiyalar və onların yayılmasına aparan stimulların formalaşması istiqamətində zəruri fundamentlər yaradılmışdır.

Həm siyasi, həm də iqtisadi sahədə sabitliyin təmin olunduğu respublikamızda iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi üçün bütün şərait yaradılmış və bu pozitiv makroiqtisadi nəticələrin – istehsalın və məşğulluğun artımına, dövlət büdcəsinə vergidaxilolmalarının çoxalmasına və ümumi daxili məhsulun daha da artımına nail olunmasında əsas amil olmuşdur. Son illər Azərbaycanda istehsalın sahələr üzrə strukturunun diversifikasiyası tendensiyası – xarici investisiyaların milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi müşahidə edilməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi üzrə əlavə tədbirlər haqqında» və 11 fevral 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı»nın (2004-2008-ci illər) təsdiq olunması haqqında fərmanları da bu məqsədə yönəlmişdir.

Bu proqramlara müvafiq olaraq, 2009-cu ildə ölkədə yeni müəssisələr işə salınmış, mövcud müəssisələrdə istehsal genişləndirilmiş, ölkənin regionlarında kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün sahələr genişləndirilmiş, heyvandarlıq inkişaf etdirilmişdir. Gəncə şəhərində «Gəncə-Qənnadı» müəssisəsinin məmulatlarının yüksək standartlara uyğun istehsalı təmin olunmuş, Lənkəran rayonunda 200 nəfərin işləyəcəyi süd kombinatı, 150 nəfərin işləyəcəyi «Xəzərbalıq» müəssisəsində balıq konservləri istehsalı üzrə sex və gəmi təmiri sexi tikilməkdədir. Hazırda Lənkəran rayonunda 660 hüquqi və fiziki şəxs kiçik və orta bizneslə məşğuldur. Astara rayonunda gündə 300 ton tomat pastası istehsalı gücünə malik olan konserv zavodu işə salınmışdır. Naxçıvan şəhərində 29 ton istehsal gücünə malik olan süd istehsalı sexi işə salınmışdır.

Xanlar rayonunda şərab istehsalı müəssisəsi yüksək keyfiyyətlə bərpa olunmaqdadır. Qaxda fındıq emalı sexi, İmişlidə isə «Azərsun» şirkətinin şəkər zavodu işə düşmüşdür.

Bununla yanaşı, əgər son dövrlərə qədər rayonlarda nəqliyyat kommunikasiya və kommunal (elektrik və qaz təchizatı) infrastrukturular tam gücü ilə fəaliyyət göstərsəydi və həm də kənd sahibkarlarına kreditlərin verilməsi proseduru, kreditin həcmi və illik faizlər daha əlverişli olsaydı, regionların inkişaf prosesinə daha yüksək nəticələri görə bilərdik.

Yerli və xarici investorlar üçün əlverişli investisiya şəraiti yaradılması Azərbaycan hökumətinin əsas vəzifələrindən biridir. Postsovet ölkələri arasında Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 1992-ci ildə xarici investisiyaların hüquqi müdafiəsini təmin edən, o cümlədən xarici investorları dövlət müəssisələrinin və natamam tikinti obyektlərinin özəlləşdirilməsində iştirak hüquqları ilə təmin edən «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu qanun xarici investorların cəlb edilməsində əlverişli mexanizm yaradır.

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşması prosesi davam edir. Bu, həm institusional islahatlara, həm də Qərb standartlarına cavab verən bazar infrastrukturunun yaradılmasına aiddir. Hazırda Milli Məclisdə investorların maraqlarına cavab verən «İnvestisiya fəaliyyətinə dair» qanun yeni, təkmilləşdirilmiş variantı müzakirə olunmaqdadır. Qeyri-neft sektorunda investisiya fəaliyyətinin canlandırılması məqsədilə ölkə prezidentinin sərəncamı əsasında Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti təsis edilmişdir.

Aqrar sahədə investisiya siyasətinin təkmil qurulması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə bilavasitə təsir göstərir. Belə ki, müvəffəqiyyətli investisiya siyasəti aqrar sahədə meliorasiya-irriqasiya tədbirlərinin davamlılığını, kənd təsərrüfatında maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılmasına, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqini, emal sənaye müəssisələrinin müasir dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasını sürətləndirir. Bu isə son nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artımına, ölkədə

aqrar ixrac potensialının genişləndirilməsinə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarar, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə əlverişli şərait yaradar.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyatın aqrar bölməsi investisiya cəlb ediciliyinin aşağı olması ilə şərtlənir. Öncə qeyd etdiyimiz kimi iqtisadiyyata yönəldilən məcmu investisiyaların strukturunda aqrar sahədə qoyulan investisiyaların xüsusi çəkisinin aşağı olması bu sahədə kapital aclığının yaranmasına səbəb olmuşdur. Cədvəl 9

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın strukturu

Cədvəl 9

İllər	Cəmi	Sənaye	Kənd təsərrüfatı	Tikinti	Nəqliyyat və rabitə	Digər sahələr
2003	100	79,4	1,0	0,3	10,4	9,0
2004	100	79,6	0,7	0,4	8,7	10,6
2005	100	72,3	0,7	0,8	11,7	14,4
2006	100	68,9	1,0	0,2	13,5	16,4
2007	100	61,4	3,3	0,0	12,3	22,9
2008	100	42,7	3,4	0,7	21,8	31,4
2009	100	41,8	3,5	0,4	24,0	30,3
2012	100	42,5	3,2	0,4	24,6	31,0

Cədvəlin təhlili göstərir ki, 2012-ci ildə iqtisadiyyata yönəldilən investisiyanın strukturunda ən yüksək xüsusi çəkini sənaye (42,5%), ən aşağı xüsusi çəkisi isə tikinti (0,4%) və kənd təsərrüfatı (3,5%) təşkil etmişdir. Bu isə aqrar sahədə davamlı inkişafın təmin olunmasına mənfi təsir göstərmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, bu proseslərə bilavasitə təsir göstərən ən mühüm faktorlara aşağıdakılardan idarətdir:

- kompleksin sahələrinə maliyyə resurslarının axınının zəifləməsi;

- bazarda idxal məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksək və müvafiq olaraq yeni məhsulun satışının məhdudlaşması səbəbindən daxili istehsalçıların gəlirlərinin həcmnin azalması;

- büdcə münasibətlərində bütün sferaların qısa müddət ərzində köklü şəkildə yenidən qurulması, kənd təsərrüfatı istehsalının dövlət tənzimlənməsinin yeni mexanizmi əsasında ərzaq istehsalçılarının maliyyə itkilərinin adekvat kompensasiyası olmadan aqrar sahəyə dövlət yardımının mövcud formalarından imtina edilməsi.

Bu baxımdan aqrar sahədə investisiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan respublikamızda aqrar sahədə həyata keçirilən transformasiya yönümlü dəyişikliklərin ən mühüm tərkib elementi hesab edilməlidir. Fikrimizcə, aqrar sahənin investisiyalaşması və onun ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilməsi əsas etibarı ilə iki istiqamətdə həyata keçirilməlidir. Bunlardan birincisi, neft strukturundan cəlb edilmiş mənbələr hesabına aqrar istehsalın maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması, eləcə də kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymət disparitetinin aradan qaldırılması məqsədilə aqrar əmtəə istehsalçılarının ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi, onların maliyyə sağlamlaşdırılması, o cümlədən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına qısa və uzun müddətli güzəştli kreditlərin verilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

İkincisi, dövlət hesabına kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması və bununla da aqrar sahədə davamlı inkişafın təmin olunmasına əlverişli şərait yardımıdır.

Məlum olduğu kimi, əvvəlki təsərrüfatçılıq sistemində ixtisaslaşdırılmış kənd təsərrüfatı bankları mövcud idi ki, həmin kredit qurumları da aqrar-ərzaq kompleksində fəaliyyət göstərən müəssisələrin kapital resurslarına olan tələbatlarını təmin edirdilər. Həmin kredit qoyuluşları digər postsosialist ölkələrində, o cümlədən postsovet ölkələrində fəaliyyət göstərir. Lakin ölkəmizdə həmin bankların rolu o qədər də hiss olunmur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən transformasiya prosesini yaşayan Şərqi Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatının investisiyalaşdırılması məqsədilə ixtisaslaşdırılmış qurumlr fəaliyyət göstərir. Bir sıra postsosialist ölkələrində aqrar islahatların gedişində kredit kooperasiyaları yaradılmışdır ki, həmin qurumlar da aqrar sferanın investisiya resurslarına olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynamışlar. Kredit kooperativləri əsas etibarilə Polşada, Sloveniyada, Liviyada, Macarıstanda və Bolqarıstanda yaradılmışdır. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə kəndin investisiyalaşdırılmasının yeni forması təşəkkül tapmağa başlamışdır ki, bu da bilavasitə kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə ixtisaslaşmış regionlarda digər fərliyyət sferalarının inkişafına da əlverişli şərait yaradır. Belə ki, kəndin inkişafına investisiya yönəldən agentliklər regionda kənd təsərrüfatı istehsalının genişləndirilməsilə yanaşı, eyni zamanda aqroturizmin, sənətkarlığın, ənənəvi xalq yaradıcılığının inkişafının da stimullaşdırılmasına vəsait yatırır.

İnkişaf etmiş və transformasiya prosesini yaşayan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahənin investisiyalaşdırılması bilavasitə dövlətin maraq dairəsində olmalıdır. Bu isə bilavasitə aqrar sahənin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə ki, aqrar sahə iqtisadiyyatın digər sahələrindən az gəlirliliyi ilə fərqləndirildiyindən və sürətli dövriyyə imkanlarına malik olmadığından onun investisiya cəlbediciliyi aşağıdır. Məhz belə bir şəraitlə xarici investorlar aqrar sahəyə vəsait yatırmaq istəmirlər. Odur ki, dövlət özünün ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırmalı, ona birbaşa və dolaylı formada yardım göstərməlidir.

Aqrar sahəyə investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətləri ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından müəyyənləşdirilir. Belə ki, islahatların ikinci mərhələsində həllini gözləyən çoxsaylı problemlərdən biri də kənd təsərrüfatının kapital resurslarına olan tələbatının ödənilməsilə bağlıdır. Belə ki, aqrar bazar infrastrukturalarının formalaşdırılmaması, kənd təsərrüfatı istehsalının rəqabət qabiliyyətliliyinin aşağı olması, emal sənayesinin mütərəqqi

texnologiyalarla təmin olunmaması, texniki-servis mərkəzlərinin inkişafının qənaətbəxş olmaması son nəticədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində destruktiv tendensiyalar yaradır. Bu baxımdan aqrar sahədə dövlətin investisiya siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də aqrar bazar infrastrukturunun yaradılması olmalıdır.

Aqrar sahənin investisiya resurslarına olan tələbatının ödənilməməsi son nəticədə səmərəli fəaliyyət imkanlarına malik aqrar bazar infrastrukturunun formalaşmasında da problemlər yaradır. Aqrar sahənin investisiya resursların olan tələbatının ödənildiyi şəraitdə bu infrastruktur aqrar bazarın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, istehsalçı və istehlakçılar arasında qarşılıqlı zəruri əlaqələrin formalaşmasına əlverişli şərait yaratmaqla məhsulların satışı, daşınması və çatdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə yardım göstərir. Bu baxımdan aqrar iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ixtisaslaşdırılmış torpaq, maddi-texniki resurs, kapital bazarlarının formalaşdırılmasına dövlət tərəfindən təşkilati, texniki və iqtisadi yardım göstərilməsi, keçid dövründə xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmalar göstərir ki, hal-hazırda respublikamızda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin zərərli yekunlaşmasına təsir edən başlıca amillərdən biri ənənəvi bazarların itirilməsi, yeni satış kanallarının isə yaradılmamasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan və pərakəndə bazarlarının formalaşdırılmasına və əmtəə birjalarının yaradılmasına investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi əmtəə istehsalçıları üçün məhsullarını sərfəli şəkildə reallaşdırılması üçün ən başlıca vasitələrdən biri olardı. Bu isə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq respublikada fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rentabelli fəaliyyətinə zəmin yaradardı.

Bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması ölkənin uzunmüddətli aqrar strategiyasının təməl Prinsipi olmalıdır. Strategiyanın başlıca vəzifəsi ondan ibarət olmalıdır ki, hökumətin aqrar sahənin inkişafında rolu əsasən özəl

bölmənin müəssisələrinə və sahibkarlara təşkilati-iqtisadi yardım göstərilməsinə yönəldilməlidir. Bu yardımın ən mühüm komponentlərindən biri də qeyri-neft sektorunun inkişafı və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından aqrar sahənin investisiyalaşdırılmasına yardım göstərilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1995-ci ildən kənd təsərrüfatında həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi inzibati amirlik sisteminə əsaslanan planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçməkdən ibarət olmuşdur ki, bu proses də demək olar ki, əsasən başa çatdırılıb. Hazırki problemlərdən biri dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin hərəkətə gətirilməsi, aqrar əmtəə istehsalçılarının maliyyə resurslarına olan tələbatlarının ödənilməsidir.

Yeni yaranmış özəl təsərrüfatlar daxili bazarın effektiv qorunmaması nəticəsində ədalətsiz rəqabətlə üzləşirlər. Problemlərin yaranmasının səbəblərindən biri də zəruri investisiya qoyuluşlarının olmaması, məhsulların dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsidir.

Neft bölməsinin gəlirlərinin gözlənilən artımı fonunda, aşağı səviyyəli texnologiya və texnoloji biliklər şəraitində, sahibkarlıq qurumlarının investisiya resurslarına olan tələbatının ödənilməməsi iqtisadiyyatda struktur deformasiyalarının yaranmasına və qeyri-tarazlı inkişafa gətirib çıxara bilər.

Neft bumunun nəticəsi kimi manatın başqa valyutalara nisbətən bahalaşması şəraitində iqtisadiyyatda rəqabət mühitinin tənzimlənməsi əsas istiqamətlərdən biri olmalıdır. Bu məqsədlə ilk növbədə ölkədə intensiv texnologiyaların tətbiqi investisiya qoyuluşları vasitəsilə stimullaşdırılmalıdır. Müasir şəraitdə investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərindən biri də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və eyni zamanda istehlakçılara zərər vurmada kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirinin artırılmasına nail olunmalıdır. Bu vasitə ilə həm də ölkənin iqtisadi regionlarının inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artımına yardım göstərilməsi dövlətin investisiya siyasətinin ən mühüm

prioritet istiqamətini təşkil etməlidir. Belə ki, əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasına yardım və məhsul istehsalının həcmi artırmağa kömək heç də həmişə optimal şəkildə uzlaşmır. Məhsula çevik tələbat olmadıqda, onun həcmi artırması qiymətlərin qeyri-mütənasib azalmasına gətirib çıxarar. Belə ki, əgər hökumət xarici ticarət tədbirlərindən (gömrük rüsumlarının artırılması, idxalın miqdarının məhdudlaşdırılması) istifadə etməklə məhsulların qiymətlərini tarazlaşmış sərhəd qiymətlərindən yuxarı qaldırmağa nail olarsa, bu addım ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərə bilər. Beləliklə, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından dövlət aqrar sahədə həyata keçirdiyi investisiya siyasəti xarici ticarət siyasəti ilə uzlaşdırılmalı və kompleks şəkildə reallaşdırılmalıdır.

3.2. Qeyri-neft sektorunda struktur irəliləyişlər və onun tənzimlənməsi

Dünya ölkələrinin (İngiltərə, Meksika, Norvegiya, Kolumbiya) təcrübələri sübut edir ki, hasiledici və xammal sənayesinin üstün və sürətli inkişafı səmərəsiz monosahəli inkişaf modelinə gətirib çıxarmış olur. Nəticədə iqtisadi inkişafda sahəvi tarazlıq pozulur, ölkədə səmərəli məşğulluğu həyata keçirmək çətinləşir. Həm də bir tərəfli iqtisadi inkişaf Holland sindromuna gətirib çıxarır. Araşdırmalar göstərir ki, bu proseslər ölkəmiz üçün də yarana bilər. Odur ki, bu proseslərə yol verməmək üçün respublikada qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına xüsusi fikir vermək lazımdır. Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, qeyri-neft sektoruna çox sahələr daxildir. Məhz buna görə də strategiya xarakteri və əhəmiyyətə malik olan qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına xüsusi əhəmiyyət və diqqət yetirilməlidir.

"Holland sindromu" yüksəliş dövrünü yaşayan neft sektoru tərəfindən digər sektorlardan kütləvi miqyasda istehsal resurslarının cəlb etməsini və bu səbəbdən qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsini şərtləndirən amildir. Qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsi həm də ölkəyə xarici valyutanın külli miqdarda axını şəraitində məzənnənin revalvasiyası və həmçinin yüksəliş dövrünü keçirən neft sektorunda məcmu tələbin genişlənməsi ilə şərtlənən inflyasiyanın artması və ya real məzənnənin bahalaşması ilə də əlaqədardır. Bu baxımdan "Holland sindromu"na yol verilməməsinə yönəlmiş iqtisadi siyasət istiqamətləri üzrə dünyada kifayət qədər təcrübə toplanmışdır.

Son illər Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu neft strategiyası ölkə iqtisadiyyatının uzunmüddətli davamlı inkişafı üçün geniş maliyyə imkanları

yaratmaqdadır. Neft amili və neft gəlirləri demək olar ki, bütün makroiqtisadi parametrlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır, ölkənin fiskal və pul sektorunun inkişaf dinamikasına həlledici dərəcədə təsir göstərir. Belə bir şəraitdə təbii ki, qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının tam reallaşması zərurəti meydana gəlir ki, bu da uzunmüddətli dövrdə ölkə iqtisadiyyatının sahəvi diversifikasiyası nəticəsində onun xarici amillərin mənfi təsirlərindən etibarlı qorunmasını təmin edən iqtisadi mexanizmlərin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Bu mənada ölkənin neft gəlirlərinin artması iqtisadi strategiyanın son məqsədi kimi qəbul etdilməməli və bu amil daha önəmli olan strateji məqsədlərə çatmaq üçün bir vasitə hesab olunmalıdır. Belə ki, ölkədə artıq neft fondu yaradılmışdır və bu fondada cəmləşən vəsaitlərin mənbələri və təyinatı da aydındır. Bu Azərbaycanın keçid dövründə olan digər dövlətlərə nisbətən çox mühüm üstünlüyüdür. Vaxtilə hazırda dünyanın iri neft ixracatçısı olan ərəb ölkələri də Azərbaycan kimi çətin iqtisadi inkişaf mərhələsini yaşamışdır. Ancaq, neft gəlirləri artdıqca bu ölkələr zənginləşmiş, yüksək artım tempiyinə nail olmuş, onların bəziləri isə dünyada hazırda maliyyə donorları kimi imic qazanmışlar.

Neft Fondunun yaradılması məcmu daxili xərclərin kəskin genişlənməsinin qarşısını almaqla, real məzərinənin bahalaşmasına yol verməməklə qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanmasında və bu günkü gəlirlərin gələcək inkişafın real maliyyə təminatına çevrilməsində olduqca mühüm amildir. Bütövlükdə Neft Fondunun məcmu tələbin genişlənməsinə restriktiv təsiri daxili tələbi ixrac sektorlarından qeyri-ixrac sektora (xüsusilə xidmət sektoru) yayılmasını (neft gəlirlərinin artmasının təsiri altında) məhdudlaşdıran amildir ki, bu da ölkədə təmin olunmuş makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına şərait yaradır.

Azərbaycanda neft sərvətlərinin idarə edilməsinin effektiv strategiyasının işlənməsi və onun mərhələlərlə reallaşdırılması hazırki inkişaf dövründə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiya neft ölkəsi olaraq Azərbaycanda

uzunmüddətli makroiqtisadi idarəetmənin bir çox strateji məqamlarını əhatə etməli və neft gəlirlərinin effektiv istifadəsinin konkret istiqamətlərini özündə əks etdirməlidir. Bu istiqamətləri müəyyən etmək üçün ilk növbədə neft ixracatçısı olan ölkələrin iqtisadi idarəetmə təcrübələrinin müsbət və mənfi cəhətlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

"Holland sindromu" neft gəlirlərinin bolluğu hesabına dövlət xərclərinin kəskin genişlənməsi ilə qeyri-neft sektorunun xərclərinin onun yığılmasına nisbətən artmasına və beləliklə də bu sektorda resurs balansının pozulmasına gətirib çıxaran fenomendir. Neft gəlirlərinin artımının qeyri-sabit olması şəraitində bu tendensiya gələcəkdə ölkənin yığım potensialının tükənməsinə səbəb olur və makroiqtisadi sabitliyi təhlükə altına ala bilər.

Neft gəlirlərinin istifadəsi strategiyası makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması əsasında qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının maksimal dərəcədə reallaşmasına yönəldilməlidir. Strategiyanın uzunmüddətli makroiqtisadi səmərəsi gəlirlərin istifadəsi zamanı kapital və sosial yönümlü xərclərin optimal trayektoriyalarının müəyyənləşməsi ilə şərtlənir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının, regional iqtisadi tərəqqinin sürətlənməsinin, kiçik və orta salıləkarlığın inkişafının dəstəklənməsinin mühüm şərti kimi neft gəlirlərinin istifadəsi prosesində ilk növbədə kapital və infrastruktur yönümlü xərclərə üstünlük verilməlidir. Mövcud infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, yeni infrastruktur obyektlərinin yaradılması və onların zəruri istisınar xərclərinin maliyyələşdirilməsi, həmçinin məqsədli dövlət fondları vasitəsilə kiçik və orta biznes subyektlərinin investisiya ehtiyaclarının ödənilməsi üzrə layihələrin reallaşması üstün prioritetlər olmalıdır.

Beləliklə, bu strategiya daxili tələbin əsasən istehsal-investisiya yönümlü strukturunu formalaşdırdığına və yüksək texnologiyalara tələbatı artırdığına görə investisiya təyinatlı idxalın əhəmiyyətli artmasını şərtləndirəcəkdir. İnvestisiya mallarının idxalının genişlənməsi neft gəlirlərinin istifadəsi prosesində valyuta təklifini optimallaşdırmaqla pul və valyuta bazarında optimal tarazlığı təmin edəcəkdir ki, bu da xərclərin makroiqtisadi sabitliyə

potensial neqativ təsirlərini aradan qaldıracaqdır. Davamlı makroiqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaq və qeyri-neft sektorunun daxili inkişaf potensialını hərəkətə gətirmək üçün optimal vergi siyasəti də mühüm rol oynamalıdır. Neft gəlirləri qeyri-neft sektorunda investisiyaların real birbaşa maliyyələşdirmə mənbəyi olsa da, vergi yükünün yüngülləşdirilməsi də bu missiyanı əhəmiyyətli dərəcədə öz üzərinə götürmək imkanına malikdir. Neft gəlirlərinin idarə olunması strategiyası qeyri-neft sektorunda investisiya bazasının genişlənməsinə xidmət etməklə yanaşı, həm də bu bazanın intellektual və texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etməlidir. Burada «insan kapitalı»nın inkişafı yüksək ixtisaslı kadrların xaricdə hazırlanması, kadrların ixtisasının artırılması mühüm maliyyələşmə istiqamətlərindən biri olacaqdır. Bu mənada neft gəlirlərinin istifadəsi strategiyasının sosial prioritetlərində insan potensialının inkişafına xüsusi önəm verilməlidir. Strategiyada qeyd olunan prinsiplərin gözlənilməsi son nəticədə qeyri-neft sektorunun iqtisadiyyatın əsas inkişaf mərkəzinə çevrilməsinə (xüsusilə neft hasilatının azalması dövründə), bu əsasda ölkənin xarici borcunun minimallaşmasına, regionların yüksək inkişaf dinamikasına və yoxsulluğun aradan qaldırılmasına imkan verəcəkdir.

Beləliklə, neft gəlirlərinin artması şəraitində lüzumsuz maliyyə israfçılığına yol verməmək və ölkənin neft ehtiyatlarının tükənməsi dövründə maliyyə imkanlarının kəskin azalmasının qarşısını almaq üçün qeyri-neft sektorunda yığım-xərc balansının optimal təşkili olduqca vacibdir. Bu yanaşma neft gəlirləri hesabına maliyyələşən xərclərə sərt nəzarəti, bu gəlirlər hesabına gələcək yığımların yüksək səviyyəsinə nail olunmasını, makroiqtisadi idarəetmənin səmərəsinin artırılmasını, neft gəlirlərini üstün olaraq istehlakın deyil, investisiyaların maliyyələşməsinə yönəltməklə iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşmasını, qeyri-neft sektorunun inkişafının "neft bumu" ilə dəstəklənməsi ilə yanaşı ona vergi stimullarının da tələbini nəzərdə tutan mühüm prinsipləri əhatə edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının ölçücə kiçik olmasını nəzərə alaraq neft ixracatından əldə olunacaq vəsait nəinki daxili

maliyyə tələbatımızı ödəyə billər, həmçinin ölkəni kapital ixrac edən dövlətlər rənginə də qaldıra bilər. Bu baxımdan neft gəlirlərindən milli iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin istər mərkəzləşdirilmiş dövlət mexanizmi formasında, istərsə də özəl sektora maliyyə resurslarının selektiv bölgüsü formasında inkişaf etdirilməsi üçün istifadə olunması çox vacibdir.

Hal-hazırda ölkədə qeyri-neft sektorunun restrukturizasiyasına yönəlmiş bir sıra kompleks tədbirlər də həyata keçirilməkdədir. Belə ki, son illər bu sektora xarici investisiyaların axını güclənmiş, ixrac və idxalı əvəz edən sahələrin inkişafı, o cümlədən məzərinə siyasəti vasitəsilə inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Ölkədə özəl sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin həm institusional, həm də maliyyə kontekstində artırılmasını nəzərdə tutan fərmanlar verilmiş və onların icrasına başlanmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafına bilavasitə təsir edən iqtisadiyyatın infrastruktur sahələrinin modernləşdirilməsi (o cümlədən xarici maliyyə yardımları hesabına) diqqət mərkəzində saxlanılmış, vergilər azaldılmışdır. Bütün bunların nəticəsi olaraq əsas etibarilə qeyri-neft sektorundan ibarət olan özəl sektorun ÜDM-də payı 85%-i ötmüşdür.

Azərbaycan iqtisadiyyatının potensial struktur imkanları onun tarazlaşdırılmış inkişafını qısa vaxt çərçivəsində və nisbətən az məsrəflə təmin olunmasına real zəmin yaradır. Nələ sovet dövründə ölkə iqtisadiyyatında genişxəli sənaye strukturu formalaşmışdır. Düzdür, keçmiş müttəfiq respublikaları ilə ənənəvi təsərrüfat əlaqələri qırıldıqdan və liberallaşdırma siyasəti başlandıqdan sonra bir çox sahələr tənəzzülə uğradılar. Lakin, bir fakt məlumdur ki, Azərbaycanda hər hansı bir sahəni yenidən yaratmağa ehtiyac yoxdur. Artıq mövcud olan istehsal sahələrini iri investisiya qoyuluşları hesabına modernləşdirmək kifayətdir ki, ixrac yönümlü qeyri-neft sektorunun mövcud potensialı fəaliyyət göstərən real istehsal qüvvələrinə transformasiya olunsun. Bu Azərbaycanın ilkin mərhələdə heç sənaye potensialına malik olmayan dövlətlər ilə müqayisədə tarazlaşdırılmış sənaye strategiyasının reallaşdırılmasında malik olduğu əsas üstünlüyüdür.

Beləliklə, neft sərvətlərinin idarə olunması strategiyası neft gəlirləri hesabına maliyyələşdiriləcək cari xərclər ilə gələcək nəsillər üçün formalaşdırılacaq yığım potensialı arasında düzgün nisbəti müəyyən etməyə imkan dəqiq iqtisadi mexanizmləri özündə təcəssüm etdirməli və qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına real maliyyə bazası yaratmalıdır.

Tədqiqat göstərir ki, neft və qeyri-neft sektorlarında istehsalın artım tempi müşahidə olunur. Lakin neft sektorunda artım tempi daha sürətli və stabildir. Qeyri-neft sektorunun özəlliyi ondan ibarətdir ki, istehsalın artım tempi xarici tələbin tərəddüdlərindən əsaslı surətdə asılı deyildir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, qeyri-neft sektorundakı real istehsalın artım tempi bu sahəyə cəlb edilən investisiyaların məbləğindən, daxili tələbatın dəyişməsindən iqtisadiyyatda baş verən struktur və institusional dəyişikliklərdən bilavasitə asılıdır. Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, son ilər qeyri-neft sektorunun sahəvi strukturu ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İstehsal sferasında yaşanan struktur böhranından sonra, yeni iqtisadi şəraitə uyğun müəssisələr meydana gəlməyə başlamışdır ki, bu da qeyri-neft sektorunun yeni strukturunun meydana gəlməsini şərtləndirməkdədir.

Qeyri-neft sektorunun yeni strukturunun inkişafı iqtisadiyyatın tələb və təklif yönündə baş verən ciddi struktur dəyişiklikləri ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda aparılan struktur və institusional islahatlar istehsalın təklif yönündən inkişafını, ölkəyə cəlb olunan daxili və xarici investisiyalar, əhalinin xərcləmələrinin kanalları, hökumətin apardığı fiskal və monetar siyasətin isə tələb yönündən inkişafını şərtləndirir. Hər iki yöndən olan dəyişikliklər qeyri-neft sektorunda istehsalın strukturunu müəyyən edir. Qeyri-neft sektorunun inkişafının təklif yönümündən təmin olunması aşağıdakı istiqamətlərdə baş verir:

- Özəlləşdirmə nəticəsində müəssisələrin yenidən qurulması, bazar şəraitinə uyğunlaşması üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- Hökumətin inzibati tənzimlənmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və biznes üzərində bürokratik maneəllərin aradan qaldırılması;

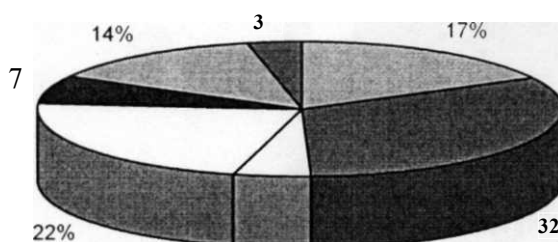
- Vergi dərəcəllərinin aşağı salınması və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və s.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının tələb yönündən təmin olunması aşağıdakı istiqamətlərdə baş verir:

- Daxili tələbin, xüsusilə istehlak tələbinin strukturu və onun ildən ilə genişlənməsi.

Qeyri-neft sektorunun strukturunun formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biri də daxili və xarici bazalarda mövcud olan rəqabətdir. Daxili və xarici bazarlarda rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edən sahələr digərlərinə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Araşdırmamızda baxılan dövr ərzində qeyri-neft sektoru qeyd etdiyimiz kimi ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdır. İstehsalın strukturunda tikinti, kənd təsərrüfatı, xidmət sektorunun xüsusi çəkisi xeyli artmış, sənayenin qeyri-neft sektorunun ümumi istehsalda payı isə xeyli azalmışdır. Tikintidə baş verən sıçrayışlı artım ilk növbədə neft sektoruna cəlb olunan investisiyaların tikinti-quraşdırma işlərinə, habelə yaşayış evlərinin, restoran, hotel və s. binaların tikintisinə olan tələbin artması ilə bağlıdır. Tikinti sahəsində çox saylı tikinti şirkətlərinin və onlar arasında rəqabətin mövcudluğu tikinti bazarında mövcud tələbi kifayət qədər qarşılamaq imkanında olan təklifi təmin etmişdir. Bununla bərabər, qeyd olunmalıdır ki, tikinti sektorunda istehsalın real artımı xeyli tərəddüdlərə məruz qalmaqdadır ki, bu da ilk növbədə neft sektoruna cəlb olunan investisiyaların həcmnin ciddi tərəddüdləri ilə bağlıdır.

2012-ci ildə qeyri-neft sektorunun strukturu

- Sənayenin qeyri-neft sektoru
- Kənd təsərrüfatı
- Tikinti
- Nəqliyyat və rabitə .
- Topdan və pərakəndə

satış.təmir

□ digər sahələr

■ Dövlət
idarəetməsi

Tikinti bazarında tələbin artan hər bir hissəsi mövcud istehsal potensialından artıq olduqda bazar tələb artıqlığına qiymətlərin artması ilə reaksiya verir. Amma hələ ki, tikinti bazarında qiymətlərin ciddi artımının müşahidə edilməməsi təklif potensialının kifayət səviyyədə olduğunu göstərir.

Qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkisi artmaqda olan sahələrdən biri də ticarət, sosial xidmət sahələridir. Əhalinin mal və xidmətlərə istehlak tələbinin artması və bu sahədə kiçik və orta biznesə əlverişli şəraitin yaradılması ticarət və xidmət sektorunun yüksək inkişaf tempinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, kapitalın özünü ödəməsi prosesinin qısamüddətli və riskin aşağı olması bu sektora kapital axınını sürətləndirmiş və bu da hazırda bazarın artan tələbini kifayət qədər ödəyə biləcək ticarət və xidmət infrastrukturunun formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu sahədə ticarət obyektləri, hotel və restoranlar, səhiyyə və təhsil xidməti göstərən müəssisələrin sayı və onların təklif potensialı genişlənməkdədir.

Kənd təsərrüfatı da qeyri-neft sektorunda mühüm əhəmiyyəti olan sahə kimi çıxış edir. Bu sahə ölkədə istehlak tələbinin əsas komponenti olan ərzaq məhsullarının bilavasitə və dolayısı olaraq təklifini təmin edir. 1996-cı ildən başlayaraq aparılan aqrar islahatlar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Lakin, daxili bazarda olan xarici məhsullarla rəqabət, xarici dempinqin mövcudluğu, habelə məhsuldarlığın aşağı olması yerli kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsini məhdudlaşdırır. Xüsusilə, istehsal riskinin yüksək olması da bu sahəyə kapitalın axınını çətinləşdirir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatına dövlətin maliyyə dəstəyinin zəif olması da bu sahədəki xərclərin azaldılmasına və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına imkan vermir. Hal-hazırda əsas problemlərdən biri də bu sahədə effektiv aqroservis sisteminin olmamasıdır. Sənayenin qeyri-neft sektoru iqtisadiyyatın transformasiya mərhələsində ən ciddi böhrana məruz qalan sahəsidir. Böhran illərində bu sahə özünün istehsal həcmində 0%

nə qədərini itirmişdir. Baxılan dövr ərzində struktur dəyişikliklərinə baxmayaraq bu sahədə ciddi canlanma hiss edilmir. Sənayedə mühüm çəkisi olan yeyinti və yüngül sənayenin məhsullarına qarşı kifayət qədər daxili tələbin olmasına baxmayaraq yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması təklifi artırmağa imkan vermir.

Ağır sənaye məhsulları isə xarici bazarlarda rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edə bilmədiyindən bu sahənin də inkişafı ləngiyir. Sənayenin ənənəvi sahələrindən olan neft-kimya məhsullarının istehsalı da eyni vəziyyətdədir. Bu sahədə istehsal olunan məhsulların böyük hissəsi satış problemi ilə üzləşir. Neft-kimya müəssisələri əsasən yığılmış borcların, başqa sözlə neft sektorunun dolayı maliyyələşdirməsi hesabına fəaliyyət göstərir.

Qeyri-neft sektorunda getdikcə böyüməkdə olan sahələrdən biri də dövlət idarəetməsidir. Dövlət idarəetməsi sahəsində aparılan islahatlar işçi personalının qisnən ixtisarına səbəb olsa da inzibati tənzimləmənin getdikcə təkmilləşdirilməsi bu sahəyə çəkilən xərclərin artırılmasını tələb edir. Baxılan dövr ərzində dövlət idarəetməsinin qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkisinin cəmi 1% artmasına baxmayaraq gələcəkdə bu sahənin daha da genişlənəcəyini söyləmək olar. Çünki, hökumətin perspektiv fiskal ekspansiyasının mühüm istiqamətlərindən biri də dövlət idarəetməsinə çəkilən xərclərin artırılması olacaqdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm amillərdən biri də bu sahənin məhsul istehsalına çəkilən xərclərin tərkibində əsas komponentlərdən olan enerji daşıyıcıların qiymətləri və onların istehlak səviyyəsidir.

Bəzi ölkələrin təcrübəsində qeyri-neft sektorunun inkişaf siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin aşağı salınmasına cəhd göstərilir və ya biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istehlak olunan enerji daşıyıcılarının qiymətləri differensasiya edilir. Beləliklə də qeyri-neft sektorunun xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyəti yüksəldilir. Azərbaycanda enerji resurslarının qiymətləri dünya standartları ilə

müqayisədə aşağı olsa da əsas ticarət tərəf müqabilləri olan ölkələrlə müqayisədə təxminən eyni səviyyədədir və enerji daşıyıcılarının indiki qiymətləri qeyri-neft sektoru üçün əlavə rəqabət imkanları yaratmır. Azərbaycanın əsas ticarət əməkdaşları olan ölkələrdə (İran, Rusiya və digər MDB ölkələri) enerji daşıyıcıları iqtisadiyyatın digər sektorlarına dünya bazan səviyyəsindən aşağı qiymətlə satılır, yaxud da enerji məhsullarının istehlakının subsidiyalaşdırılması halları mövcuddur.

Son illər Azərbaycanda aparılan islahatlar sahibkarlığın formalaşmasına və onun iqtisadiyyatda rolunun yüksəldilməsinə imkan vermişdir. İqtisadiyyatda aparılan institusional dəyişikliklər, özəlləşdirmə, azad sahibkarlıq hüququnu təsbit edən və onun gerçəkləşdirilməsini tənzimləyən hüququ bazanın yaradılması özəl iqtisadi təşəbbüslərin iqtisadiyyatda aparıcı rol oynamasına gətirib çıxarmışdır.

1995-ci ildən bəri ölkədə bazar iqtisadiyyatı, o cümlədən qeyri-neft sektorunun infrastrukturunun inkişafı istiqamətində görülən işlər də sahibkarlığın çiçəklənməsinə bilavasitə təsir etmişdir. Bank sektorunun, maliyyə, valyuta, əmtəə, torpaq, əmlak bazarlarının inkişafı və s. nailiyyətlər istər daxili, istərsə də xarici strateji və institusional investorların Azərbaycan iqtisadiyyatında maraq dairəsini genişləndirmişdir.

Qeyd olunan əlverişli mühit ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun önəmini xeyli artırmışdır. Bunun nəticəsində ÜDM-un istehsalında özəl sektorun payı ildən ilə artmaqdadır. Hal-hazırda özəl sektorun ÜDM-də payı 85%-dən yuxarıdır. Özəl iqtisadi təşəbbüskəlik iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməkdədir. Sahibkarlıq inkişaf etdikcə, onun effektivliyi yüksəldikcə sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət və digər sahələrdə də canlanma hiss olunur.

Özəl sektor əsas etibarilə kiçik və orta biznesin hesabına inkişaf etməkdədir. Bu tendensiya əsasən özəlləşdirmənin yalnız kiçik və orta müəssisələr səviyyəsində getməsi və bazar iqtisadiyyatının formalaşma

qanunauyğurluğu ilə izah oluna bilər. Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayının 80%-dən çoxunu kiçik müəssisələr təşkil edir. Həmin müəssisələrin böyük əksəriyyəti əsas etibarilə ticarət, xidmət və kənd təsərrüfatı sahələrində fəaliyyət göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkədə özəl bölmə hələlik özünün ilkin inkişaf mərhələsindədir və özəl sərmayəçilər daha çox aşağı riskli və az kapital tələb edən sahələrə üstünlük verirlər.

3.3. Neft sektorunun inkişaf perspektivləri və «Holland sindromu» təhlükəsinin təzahürləri

1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda neft sektoru 19-cu əsrin ortalarındakı renessans dövründən sonra ikinci dəfə sıçrayışlı inkişaf mərhələsini yaşamaqdadır. Neft sektoru sənayenin digər sahələrindən fərqli olaraq iqtisadi tənəzzül illərində ən az ezməyə məruz qalan sahə olmaqla bərabər «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində bu sahəyə cəlb edilən xarici investisiyalar sahəsində daha da inkişaf etməkdədir.

Hazırda neft və qaz istehsalı iki böyük neft şirkəti ARDNŞ və ABƏŞ tərəfindən həyata keçirilməkdədir. ABƏŞ neft hasilatına 1998-ci ildən başlamışdır və onun hasil etdiyi neftin həcmi ildən ilə artmaqdadır.

Qaz hasilatında ABƏŞ tərəfindən hasil edilən səmt qazının ümumi qazhasilatında payı 22%-ə çatmışdır. ABƏŞ-in neft hasilatının həcmi genişləndikcə hasil edilən səmt qazının da həcmi gələcəkdə getdikcə artacağı gözlənilir. Hazırda hasil edilən bütün qazın daxili bazar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Neft hasilatının artması neftin ixrac olunan həcmi də adekvat olaraq artırmasına səbəb olur. ABƏŞ tərəfindən hasil olunan neft tamamilə ölkədən xaric olunur. Bununla yanaşı, ARDNŞ tərəfindən hasil olunan neftin tərkibində də ixrac olunan neftin payı artmaqdadır.

ARDNŞ tərəfindən hasil edilən neftin bir hissəsinin daxili bazarda dünya qiymətindən aşağı səviyyədə satılması bu şirkət üzrə yaradılan əlavə dəyərin ABƏŞ-ə nisbətən aşağı səviyyədə formalaşmasına səbəbolur. Belə ki, baxılan dövrdə ARDNŞ tərəfindən hasil edilən neftin və qazın şəcmi ABƏŞ tərəfindən hasil edilən neftin və qazın həcmindən artıq olmasına baxmayaraq bu sektor üzrə yaradılan əlavə dəyərdə ABƏŞ-in payı ARDNŞ-dən daha çoxdur.

ARDNŞ tərəfindən hasil edilən neftin həcmnin demək olar ki, sabit qalması şəraitində bu şirkət tərəfindən yaradılan əlavə dəyərin mütləq həcmnin artması əsas etibarilə ixrac olunan neftin həcmnin artması ilə izah oluna bilər.

Neft və qaz sektoruna cəlbolunan investisiyalar və 1998-ci ildən başlayaraq busahədə hasilatın əməliyyətli şəkildə artmağa başlaması bu sahənin ümumi iqtisadiyyatda rolunu daha da artırmışdır.

Dünya bazarında neftin qiymətinin xeyli aşağı düşdüyü 1998-1999-cu illər istisna olunmaqla qalan bütün illər ərzində neft və qaz sektorunun ÜDM-in istehsalında payı artmağa doğru meyl etmişdir.

Bununla bərabər, 1998-ci ildən başlayaraq bu sektorda hasilatın artması ümumi iqtisadi artımda neft və qaz sektoru üzrə iqtisadi artımın da payının artmasını şərtləndirmişdir.

Neft və qaz sektoru üzrə iqtisadi artımın qeyri-sabit olması onun ümumi iqtisadi artımda da payının dəyişkən olmasına səbəb olur. Bununla yanaşı qeyri-neft sektournda da iqtisadi artım sabit, yüksələn inkişaf xəttinə malik deyildir. Qeyri-neft və qaz sektorunda iqtisadi artıma neft və qaz sektorunda aparılan tikinti quraşdırma işlərinin (hansı ki, qeyri-neft sahəsi kimi uçota salınır) təsiri böyükdür. Buna görə də hər iki sektor üzrə olan artım xarici investisiyaların həcmnin, dünya neft qiymətlərinin dəyişməsinə ciddi məruz qaldığından onların səviyyəsində tərəddüdlər müşahidə edilir.

Neft və qaz sektorunun sürətlə inkişafı ölkənin xarici ticarət əlaqələrində də bu sahənin rolunu artırmışdır.

Neft və qaz sektorunun rolu daha çoxözünü ölkənin ixrac potensialında göstərir. Ölkədən ixrac olunan əmtəə və xidmətlərin strukturunda neft və qazsektorunun ixracının payı 2012-ci ildə 75,3% təşkil etmişdir.

Neft və qaz sektorunun aparıcı rolu iqtisadiyyata qoyulan investisiyalarda da özünü göstərir. Neft və qaz sektorunun mühüm rolu özünü dövlət büdcəsinə ödənilən vergilərin strukturunda da göstərir. Hələ ki, neft gəlirlərindən dövlət büdcəsinə ödənilən vergilər ARDNŞ-in vergi ödənişləri ilə məhdudlaşmasına baxmayaraq bu vergilərin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisi əhəmiyyətli səviyyədədir.

2003-cü ildə Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda neft sektorunun perspektiv inkişaf dinamikası ilə bağlı kompleks proqnozlar tərtib olunmuşdur. Proqnozlar neft sənayesinin bütün komponentlərini özündə əks etdirən «neft modeli» deyilən xüsusi təhlil metodologiyasına əsaslanır. Model aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

1. Ehtimallar
2. Köhnə neft/neft emalı (ARDNŞ)
3. ABƏŞ-in nefti
4. Bakı-Tiflis-Ceyhan
5. ARDNŞ üzrə proqnoz yekunlar
6. ABƏŞ üzrə proqnoz yekunlar
7. Toplam fiskal nəticələr

Model neft və qaz yataqlarının 2024-cü ilə qədər istismarı, hasilatın həcmi, ixracatın həcmi, daxili bazarda satılacaq neft və qazın həcmi, bütün bunlardan əldə olunacaq fiskal gəlirlərə dair uzunmüddətli hesablamaları və proqnozları əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, modelin işlənməsi prosesində neft kontraktlarının demək olar ki, bütün şərtlərini nəzərə alınmış və bu əsasda ehtimallar irəli sürülmüşdür.

Köhnə yataqlar üzrə proqnozlar və neft emalı. Köhnə neftin hasilatı və emalına dair proqnozların bazasını ehtimallar təşkil edir. Ehtimallar isə əsasən aşağıdakılardır:

- neftin dünya qiyməti;
- neftin ixracı ilə bağlı nəqliyyat xərcləri;
- xam neftin və mazutun daxili qiyməti;
- neftin eskport pariteti üzrə qiyməti;
- qazın daxili və idxal qiyməti;
- ARDNŞ-in neft və qaz hasilatı,investisiyaları;
- xam neftin ixracı, emal olunan neftin daxili və xarici bazarda satışı,idxal olunan neft emalı məhsulunun həcmi.

Bu ehtimallar əsasında ARDNŞ-dən dövlət büdcəsinə 2003-2024-cü illərdə daxil olacaq fiskal gəlirlər barədə proqnozlar işlənmişdir.

Model çərçivəsində qəbul olunmuşdur ki, 2003-cü ildə neftin 1 barrelinin dünya qiyməti 29 dollar, 2004-cü ilə 23 dollar, 2005-ci ildə 21 dollar, 2006-2024-cü illərdə isə 18 dollar təşkil edəcəkdir.

Novorossiysk boru xətti ilə Qara Dənizə qədər nəql olunan 1 barrel xam neftə görə xərcin 2,20 dollar, dəmir yolu ilə nəql olunan 1 barrel xam neftə görə xərcin isə 3,50 dollar təşkil etməsi nəzərdə tutulur. (2003-2024-cü illər)

Digər bir ehtimala görə xam neftin daxili bazardakı qiyməti 2003-2005-ci illərdə 1 barrel üçün 8,22 dollar (indiki qiymətlərə görə 1 ton 60 dollar təşkil edir), 2006-cı ildə 10 dollar,2007-2024-cü illərdə sə 13,8 dollar təşkil edəcəkdir.

Mühüm ehtimallardan biri də qazın daxili qiymətdir ki, bunun da 2003-cü ildəki 17,4 dollardan (1 milyon kub metr) 2024-cü ildə 49,3 dollara çatacağı gözlənilir. İdxal qazının qiymətinin isə 2010-cu ilə qədər 52 dollar təşkil etməsi, 2024-cü ilə qədər isə 64 dollara çatacağı ehtimal edilir.

Ehtimal edilir ki, ARDNŞ-in neft hasilatı 2004-cü ilə qədər azalacaq və 2003-cü ildəki 8,7 mln. tondan 2024-cü ildə 3,5 mln. tona enəcəkdir. ARDNŞ-

in xam neft üzrə ixracatının həcmi isə indiki 2,2 mln. tondan 2011-ci ildə 300 min ton səviyyəsinə enməsi, 2012-ci ildə isə tamamilə tükənməsi ehtimal edilir. Burada köhnə yataqlarda ehtiyatların azalması və əsasən daxili bazarın tələbatının ödənilməsinə yönəlməsi əsas götürülür.

Ehtimal edilir ki, 2012-ci ildə ARDNŞ-in hasil etdiyi bütün xam neft (6,5 mln. ton) daxili istehlak üçün istifadə olunmağa başlayacaqdır. Bu da əsasən neft emalı müəssisələrində xam neftə tələbatın artması ilə bağlıdır. Ehtimal olunur ki, 2024-cü ildə neftə emalı müəssisələrinə satılan xam neftin həcmi indiki 5,5 mln. tondan 8,6 mln. tona çatacaqdır.

Modeldə daxili bazarın neft məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün ARDNŞ tərəfindən neft məhsullarının idxalı nəzərdə tutulur. Modeldə bu neft emalı məhsullarının idxalı kimi göstərilə də əsas ideya ondan ibarətdir ki, idxal olunan neft məhsullarının tərkibində xam neft vardır. Modeldə bu neftin həcmi və dəyəri göstərilir (dünya qiymətləri ilə). 2015-ci ildən etibarən xam neftin idxalının (idxal məhsulunun tərkibində) artırılacağı proqnozlaşdırılır. Hesablamalar göstərir ki, 2015-ci ildə ARDNŞ-in idxal etdiyi emal məhsulunun tərkibində xam neftin həcmi indikinə nisbətən 2 dəfəyədək artaraq 2,3 mln. ton, 2024-cü ildə isə 5,6 mln. ton təşkil edəcəkdir.

ARDNŞ-in qaz hasilatının isə ilbəil azalacağı və 2024-cü ilə qədər indikinə nisbətən 3 dəfəyədək azalması və 1,7 mlrd. kub metr səviyyəsinə enəcəyi proqnozlaşdırılır.

Neft modelində ARDNŞ-in gəlirləri hesablanarkən burada həm xam neftin, neft emalı məhsulunun, həm də qazın xarici və daxili bazarlarda satışından əldə olunan gəlirlər hesablanmışdır.

Proqnozlar göstərir ki, bütövlükdə neft və qaz hasilatının aşağı düşməsinə baxmayaraq, ARDNŞ-in dövlət büdcəsinə ödəyəcək mənfəət vergisinin həcmi 2025-ci ilədək artacaqdır. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi,

gəlirlərdən çıxılan qaz idxalı ilə bağlı xərclərin 2007-ci ildən etibarən daha olmayacağını, eləcə də əməliyyat xərclərinin azalacağını göstərmək olar.

Yaxın 10-15 il ərzində ARDNŞ-in dövlət büdcəsinə ödəyəcək mənfəət vergisinin həcmində elə bir ciddi artım olmayacaqdır. Yalnız 2024-cü ildə 2003-cü ilə nisbətən bu məbləğin 2 dəfə artaraq 118,6 milyon dollar təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Bakı-Tiflis-Ceyhan boru xəttinin fiskal faydasının proqnozu – modelə görə bu boru xətti ilə dünya bazarlarına 2003-2024-cü illərdə 565,7 milyon ton neft nəql olunacaqdır. Modelin şərtinə görə neftin hər tonuna görə nəql tarifi 3.1 dollar təşkil edir.

Borunun fəaliyyətindən əldə olunacaq xalis gəlirlərin bu dövrdə 7,9 milyard dollara çatacağı proqnozlaşdırılır. Bilavasitə ARDNŞ-nin payına düşən dividendlərin həcmi isə 2 milyard dollara çatmalıdır. Qeyd edək ki, bu vasitələr bilavasitə neft fondunda cəmləşəcəkdir. Göründüyü kimi neftin 1 barel dünya qiymətinin 18 dollar olması şərti ilə 2003-2024-cü illərdə hökumətin APRDNŞ və ABƏŞ-in eləcə də Bakı-Tiflis-Ceyhan boru xəttinin fəaliyyətindən əldə edilən cəmi fiskal faydasının həcmi 31.6 milyard dollar həcmində proqnozlaşdırılır.

Beləliklə, neft gəlirlərinin artması şəraitində Azərbaycanın iqtisadi inkişafının strateji prioritetinin iqtisadiyyatın proporsional inkişafını təmin etmək, onun effektiv sahəvi strukturuna nail olmaq və bununla əhalinin bütün təbəqələrinin məşğulluq və həyat səviyyəsini yüksəltmək təşkil edir.

1994-cü ildən başlayaraq Azərbaycanın əsasən neft sektoruna xarici kapitalın cəlb olunması və bu sektorda güclü inkişafın əsasının qoyulması dövlətin gəlir bazasının və bir çox iqtisadi-sosial problemlərin həlli imkanlarının genişləndirilməsi iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun

əhəmiyyətini də heç azaltmır. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun məşğulluğun və işsizliyin minimuma endirilməsinin başlacı amili olaraq qalır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı a) yeni iş yerlərinin yaradılması; b) mili iqtisadiyyatın dünya neft bazarının konyukturundan asılılığının aradan qaldırılması; s) makroiqtisadi sabitliyin davamlılığını təmin olunması; d) ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin əsaslı şəkildə aradan qaldırılması kimi sosial-iqtisadi vəzifələrin həllinin əsas vasitəsidir.

Neft sektorunun güclü sıçrayışlı inkişafı fonunda qeyri-neft sektorunun inkişafının kölgədə qalmaması ümumi iqtisadi inkişaf tempinin əsasən neft sektourndan asılılığının yumşaldılması və iqtisadiyyatın dayanıqlı strukturunun təmin olunması, qeyri-neft sektoru üzrə inkişaf strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edir. Qeyri-neft sektorunun inkişaf strategiyasının hazırlanması eyni zamanda bu problemin əsaslarının tətbiq olunması, qeyri-neft sektoruna daxil olan sahələrin inkişaf meyllərinin araşdırılması yolu ilə onun zəif və üstün cəhətlərinin, habelə neft sektorunun sıçrayışlı inkişafı nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı qarşısında yaranmaqda olan və yarana biləcək problemləri aşkara çıxarılması zəruriyyətini yaradır.

Lkədə davam etdirilməkdə olan struktur islahaları əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafına ciddi təsir göstərməkdədir. Kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsinin demək olar ki, başa çatdırılması bu sektorda rəqabət mühitinin qismən təmin olunması biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin görülməsi, biznes fəaliyyətinə lüzumsuz dövlət müdaxiləsinin azaldılması, vergi dərəcələrinin mərhələ-mərhələ aşağı salınması yolu ilə biznes fəaliyyətinin canlandırılması, qeyri-neft sektorunda fəallığın artırılmasına şərait yaratmışdır.

Struktur islahatları xüsusilə, tikinti, kənd təsərrüfatı, xidmət sektorunda xarici və yerli investisiyaların cəlb olunmasına imkan vermiş və bununla da həmin sahələrdə digər sahələrə nisbətən daha sürətli artım təmin olunmuşdur. Tikinti və bir sıra xidmət sahələrində olan sıçrayışlı artım son dövrlərdə əhalinin artmaqda olan gəlirləri və bunun nəticəsində əhalinin artan istehlak tələbi ilə bağlıdır.

Beləliklə, qeyri-neft sektoru aparılan struktur dəyişikliklərinin, habelə neft sektorunun inkişaf tempinin hökumətin fiskal qərarlarının təsiri və bütün bunların yaratdıqları iqtisadi effektlər altında inkişaf etməkdədir. Nəticə etibarı ilə bu sektorun inkişafı qarşısında duran mövcud və perspektiv problemlərin xarakterinin və onun perspektiv inkişafının tədqiqi problemə çox aspektli yanaşmanı bir çox amillərin kompleks araşdırılmasını tələb edir. İqtisadiyyatda neft sektorunun sıçrayışının inkişafı ilə əlaqədar olaraq real iqtisadi inkişafın bu sahədən tamamilə asılılığının aradan qaldırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiya olunmuş inkişafının təmin olunmasını tələb edir. Son illər ərzində Azərbaycanda iqtisadiyyatın strukturunda qeyri-neft sahələrinin inkişafının neft və onunla bağlı olan sahələrin inkişafından geri qalması müşahidə edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadiyyatın mineral ehtiyatların ixracına əsaslanan ölkələr, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi ilə bağlı ciddi iqtisadi tərəddüdlərlə qarşılaşırlar. Enerji sektorunun iqtisadiyyatda rolunun güclənməsi digər sahələrin inkişafı üçün problemlər yarada bilər.

Birinci istiqamət – neft gəlirlərinin güclü axını nəticəsində dövlət büdcəsinə qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan həcmdə gəlirlərin daxil olmasıdır. Neftlə əlaqədar olan gəlirlərin tərəddüdlərə məruz qalması öz təsirini dövlət xərclərinin səviyyəsinə göstərir ki, bu da son nəticədə qeyri-neft sektorunda qeyri- sabit inkişafı şərtləndirə bilər. Xərclərin

səviyyəsinin neft gəlirlərinin səviyyəsindəki tərəddüdlərə reaksiyasının mövcud olması son 6-7 ildə özünü göstərmişdir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin sabitliyi bir tərəfdən xərclər paketinin düzgün formalaşmasının və onun neft gəlirlərindən asılılığının yumşaldılmasını tələb edir. Neft gəlirlərinin güclü axını nəticəsində dövlət xərclərinin sıçrayışla artması bir çox neft ölkələrinin üzləşdiyi «ratcpet effekt» (məcmu tələbin artmasına uyğun olaraq qiymətlərin yüksəlməsi) adlanan problemin yaranmasını şərtləndirir. Bu daha çox iqtisadiyyatda təklifin potensial gücünün aşağı olması və ya təklifin artması üzərində olan maneələrin mövcud olması hallarında özünü göstərir. Dövlət xərclərinin sıçrayışla artımı məcmu tələbin genişlənməsinə səbəb olur ki, bu artan tələb də adekvat təkliflə üzləşmədikdə qiymətlərin kəskin artımı ilə müşahidə olunur. Beləliklə, dövlət xərclərində kəskin sıçrayışın baş verməsi makroiqtisadi sabitlik üçün real təhlükələr yarada bilər.

Belə ki, neft sektorundan əldə edilən hədsiz gəlirlər daha çox qeyri ticari əmtəələr sektorunda xərclənir ki, bu da həmin sektorda tələbin genişlənməsinə səbəb olur. Qeyri-ticari əmtəələr sektorunda tələbin genişlənməsi isə bu sahədə qiymətlərin artmasına səbəb olur və bu əmtəə və xidmətlər üzrə qiymət artımı ümumi qiymət səviyyəsinin yəni inflyasiyasının yüksəlməsinə şərait yaradır.

İnflyasiyanın yüksəlməsi isə öz növbəsində real valyuta məzənnəsinin daha da möhkəmlənməsinə nəticədə ənənəvi ticari əməllər sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Neft Bumunun qeyri-neft sektorunun inkişafı üzərində yaratdığı ən böyük mənfi effektlərdən biri də qeyd etdiyimiz kimi, milli valyutanın real məzənnəsinin möhkəmlənməsi nəticəsində bu sektorun rəqabət qabiliyyətinin zəifləməsidir. Ölkədə real valyuta məzənnəsinin möhkəmlənməsi iki faktorla –

bir tərəfdən nominal bahalaşma, digər tərəfdən isə tələbin genişlənməsi ilə əlaqədar inflyasiya meyllərinin güclənməsi ilə bağlı olacaqdır.

Ona görə də real valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi hər iki amilin nəzərat altına alınmasını tələb edir ki, bu da neft ölkələrinin təcrübəsindən göründüyü kimi, heç də həmişə asan olmur. Real valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsini mübarəkləşdirən əsas məsələlərdən biri neft gəlirlərinin qeyri-sabitliyi və bunun da tədiyyə balansı baxımından iqtisadiyyatın kəskin tərəddüdlərə məruz qalmasıdır.

2000-ci ildən Dövlət Neft Fondunun yaradılması ölkəyə daxil olan neft gəlirlərinin iqtisadiyyata mənfi təsirini qismən eliminasiya etsə də, dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları şəklində axan neft dolları iqtisadiyyata tələb şokunun başqa sözlə makroiqtisadi sabitlik üçün təhlükə yaranmasına şərait yarada bilər.

Klassik Holland sindromuna görə neft bumunun yaratdığı mənfi effektlərdən biri də resursların hərəkəti effektidir. Belə ki, neft sektorunda məhsuldarlığın yüksək olması iqtisadiyyatda resursların yalnız bu sahəyə axınına və beləliklə, qeyr-neft sektournda istehsal amilləri üzrə xərclərin artmasına gətirib çıxarır. Amma bu meyllərin Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə ediləcəyəni güman etmək olmaz. Çünki, iqtisadiyyatda məşğul əhəlinin sayı və neft sektorunun işçi qüvvəsinə olan ehtiyac baxımından neft sektorunun inkişafının qeyri-neft sektorunun işçi potensialının məhdudlaşdıracağını gözləmək mümkün deyildir.

NƏTİCƏ

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə ümumi daxili məhsulun strukturunda qeyri-neft sektorunun payı artmağa meyl edir. Lakin bunu qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Məhz buna görə də ümumilikdə, qeyri-neft sektorunun inkişafını əsaslı surətdə sürətləndirmək lazımdır. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı istehsalını kəskin surətdə artırmaq üçün bu sahəyə investisiya qoyuluşlarını əsaslı qaydada artırmaq lazımdır. Nəzərə alsaq ki, bu mühüm həyati sahədə ümumi əmək qabiliyyətli insanların payı 40% burada çalışır, onda problemin əhəmiyyəti daha da artmış olur. Təhlil göstərir ki, dövlət büdcəsinin formalaşmasında hələ də aparıcı yeri neft sektoru tutur. Hazırda neft-qaz hasilatında 100-120 min nəfər çalışır. Ölkədə, milli iqtisadiyyatın strukturunda neft sektorunun payı yüksəkdir və getdikcə artır. Qeyri-neft sektorunun strukturunda əsas yeri tikinti (mənzil tikintisi daxil olmaqla) nəqliyyat, rabitə və kənd təsərrüfatı tutur. Lakin investisiya qoyuluşlarında ən yüksək yeri neft-qaz sənayesi (68%) tutur. Qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatı istehsalına ümumi investisiya qoyuluşlarının yalnız 0,7% təşkil edir ki, bu da son dərəcə aşağıdır. Digər tərəfdən kənd təsərrüfatı ÜDM-in 7% verir ki, ümumiyyətlə, ölkədə qeyri neft sektorunun inkişafına xüsusi dövlət qayğısı olmalıdır. Bizə belə gəlir ki, qeyri-neft sektorunun əsas tərkib hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşları əsaslı surətdə yüksəldilməlidir. Ölkə iqtisadiyyatını yaxın vaxtlarda neft asılacağından azad etməklə qeyri-neft sektorunun intensiv inkişafı təmin edilməlidir.

Təhlil göstərir ki, qeyri-neft sektorunda öz istehsal fəaliyyətini zərərli başa vuran sahələr də mövcuddur. Kənd təsərrüfatında zərərli işləyən sahələrin xüsusi çəkisi 9% təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı 1995
2. Azərbaycan Respublikası İnvestisiya haqqında Qanun Bakı 1995
3. Azərbaycan Respublikasının Statistik göstəriciləri Bakı 2013
4. Hüseynov T. Azərbaycanda investisiyalar Bakı 2009
5. Allahverdiyev H.B., Məmmədov Z.T. İnvestisiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi. Dərslik Bakı 2003
6. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004-2008 2013-cü illər)
7. «Инвестиции» Москва Проспект 2007
8. Инвестиции и инновации в России. М. 2004
9. Анискин Ю.Т. Управление инвестициями. М. 2002
10. Грюцик Г.В. Государственное регулирование экономики. М. «Экономика» 2004
11. Хубиева К.А. Экономический рост и вектор развития современной России. М. 2004
12. Шамхалов Ф. Государство и экономика, основы взаимодействия, М. 2005
13. Сомофолова и другие. Государственное развитие национальной экономики. М. 2006
14. Nadirov A. S. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məhələləri. Bakı «Elm» 2001
15. Васильевский Э. Структурные сдвиги, динамика и эффективность роста экономики США до 2020 г. Журнал Мировая Экономика и международные отношения, 2006 №9 Наука, Москва

16. «Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi» Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M.
17. Əhmədov M.A. «Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması» Bakı 2003
18. Əliyev M.T. «Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri» Bakı 2001

REFERAT

Müasir iqtisad elmində xammal hasilatı üzərində ixtisaslaşmış ölkələrin iqtisadi sistemlərinin xüsusiyyətləri barədə çoxsaylı nəzəri-konseptual baxışlar formalaşmışdır. Müxtəlif iqtisadi modelləri özündə əks etdirən bu nəzəri yanaşmaların hər birinin müasir iqtisadi təfəkkürdə özünə məxsus yeri vardır. Lakin, bütün bunların ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, xammal istehsalının iqtisadiyyatda dominat rola malik olması heç də əlverişli inkişaf modeli deyildir.

Konseptual çərçivə ondan ibarətdir ki, xammal resurslarının iqtisadi prosesində sosial prioritetlər ilə investisiya prioritetləri arasında optimal nisbət müəyyən olunmalıdır. Şübhəsiz ki, iqtisadi inkişaf prosesində neft gəlirlərinin sosial rifahının yüksəldilməsi üçün sərf olunmasına da böyük önəm verilməlidir. Bu, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına xidmət etməklə bərabər, həmçinin inkişafı sürətləndirən önəmli makroiqtisadi amildir. Çünki sosial transfertlərin artması əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yaxşılaşdırır, bu isə son nəticədə əhalinin mal və xidmətlərə tələbini genişləndirməklə, dolayısı ilə istehsalın genişlənməsini şərtləndirir. Lakin təcrübə göstərir ki, neft gəlirlərinin üstün olaraq sosial layihələrə yönəldilməsi tükənən olan neft sərvətlərinin uzunmüddətli davamlı makroiqtisadi effektini aşağı salır, iqtisadiyyatın investisiyalara tələbatının ödənilməsində kəskin problemlər yaradır, nəticədə səmərəsiz monosahəli inkişaf modeli təşəkkül tapmağa başlayır. Bu baxımdan, vaxtilə bir sıra ölkələr, məsələn, Hollandiya, Norvegiya, İngiltərə, Meksika, Kolumbiya və digər ölkələr hasiledici və xammal sənayesinin sürətli və üstün inkişafı ilə bağlı iqtisadiyyatda sahəvi tarazlığın pozulması və digər ixracyönümlü sahələrin tənəzzülü problemi ilə bu və ya digər dərəcədə üzləşmişdilər.

“Holland sindromu” kimi geniş təşəkkül tapmış bu fenomen yaxın illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də xarakterik ola bilər. Buna yol verməmək üçün

qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına yönəlmiş iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında “Holland sindromu”nun təzahür formalarını ümumiləşdirmək, bu kontekstdə neft və qeyri-neft sektorları arasına iqtisadi resursların hərəkətini xarakterizə etmək, iqtisadiyyatın monosahəli inkişaf modelinin təşəkkül tapmasının qarşısının alınmasına yönəldilmiş strategiyaların tətbiqi üçün ilkin makroiqtisadi şəraiti qiymətləndirmək;

- Neft gəlirlərinin uzunmüddətli effektiv istifadəsi prosesində bu gəlirlərin nəsillər arasında optimal bölgüsünün konseptual çərçivəsini tapmaq, davamlı makroiqtisadi sabitlik baxımından neft gəlirləri hesabına sosial və kapital xərclərin maliyyələşməsinin səmərəli trayektoriyasını müəyyən etmək;

- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafını ləngidən institusional amilləri müəyyən etmək, bu amillərin iqtisadi artıma mənfi təsirini göstərmək, eyni zamanda bu amillərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlərin səmərəsini qiymətləndirmək;

- Qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətlənməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək və bu sahədə yeridilməsi mümkün olan iqtisadi siyasət modellərini təqdim etmək.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını təbii sərvətlərin istismarı üzərində ixtisaslaşmış iqtisadi sistemlərdə müasir inkişaf meylləri və qanunauyğunluqlar, dialktik metodologiya və sistemli təhlil, makroiqtisadiyyat elminin görkəmli nümayəndələrinin əsərləri, nəzəriyyələri, konsepsiyaları və modelləri, həmçinin dünyanın aparıcı elmi-tədqiqat mərkəzlərinin neft gəlirlərinin istifadəsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı problemləri üzrə apardıqları elmi araşdırmaların nəticələri təşkil edir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin statistik icmalları, Beynəlxalq Valyuta Fondunun,

Dünya Bankının metodoloji və praktiki araşdırmalarını hatə edən toplular, Avropanın və ABŞ-ın aparıcı elmi-tədqiqat mərkəzlərinin materialları təşkil edir.

İşin nəticələri qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləyən məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanmasında və neft gəlirlərinin qeyri-neft sektorunun investisiya imkanlarının artırılmasına yönəldilməsinin konkret mexanizmlərinin işlənməsində istifadə oluna bilər.

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İqtisadiyyatın tənzimlənməsi»
kafedrasının 2060-cı qrup magistri Məmmədov Yusif Altay oğlunun «Qeyri-neft
sektorunun davamlı inkişafının tənzimlənməsi» mövzusunda yerinə yetirilmiş
magistr dissertasiya işinə**

R Ə Y

Magistr dissertasiya işinin mövzusu aktualdır. Müəllif xüsusi ardıcılıqla qeyri-neft sektorunun müasir inkişaf vəziyyətinin faktiki materiallar əsasında əsasən düzgün təhlil etmişdir. Düzgün olaraq işdə qeyri-neft sektoruna aid edilən sahələrin inkişafına ayrılıqda baxmaqla bərabər lazımi ümumiləşdirmələr aparmağı bacarmışdır. Tədqiqatçı düzgün olaraq qeyd edir ki, sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində qeyri-neft sektorunun hər bir sahələrin mənfəətlə işləməsi təmin edilməlidir. Bunun üçün iqtisadi və sosial sahələr arasında səmərəli və düzgün investisiya qoyuluşları təmin edilməlidir.

Müəllif ədalətli olaraq qeyd edir ki, qeyri-neft sektoru müxtəlif və çoxlu istehsal və xidmət sahələrinin əhatə etdiyindən, onlardan ən aparıcı, strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrin sürətli inkişafı tənzimlənməlidir.

Müəllif ümumilikdə, qarşıya qoymuş olduğu məqsəd və vəzifələrə nail ola bilmişdir. Belə ki, ölkədə qeyri-neft sektorunun qarşılıqlı inkişafını təmin etmək üçün bir sıra əməli təkliflər irəli sürülmüşdür.

Bizə belə gəlir ki, həmin təkliflərin həyata keçirilməsi qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafına müsbət təsir göstərmiş olar.

Magistr dissertasiyasının məzmunu mövzunu tam əhatə edir və onu qəbul etmək olar.

Elmi rəhbər:

i.e.d.,prof. H.B.Allahverdiyev

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İqtisadiyyatın tənzimlənməsi»
kafedrasının 2060-cı qrup magistri Məmmədov Yusif Altay oğlunun «Qeyri-neft
sektorunun davamlı inkişafının tənzimlənməsi» mövzusunda yerinə yetirilmiş
magistr dissertasiya işinə**

R Ə Y

Dissertasiya işinin əsas məzmunu ilə tanış olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, elmi tədqiqat mövzusu aktualdır və bazar iqtisadiyyatının tələbatından irəli gəlir.

Müəllif işdə faktiki statistik göstəricilərindən geniş istifadə edərək, mövzuya dair ətraflı araşdırmalar aparmışdır. Araşdırmalar nəticəsində lazımi ümumiləşdirmələr aparmaqla düzgün olaraq göstərilir ki, ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafını daha da sürətləndirmək məqsədilə investisiya qoyuluşlarını artırmaqla bərabər, sahələrin inkişafında iqtisadi stimullaşdırma metodlarında əsaslı güzəştlər nəzərdə tutulmalıdır. Tədqiqat işində qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək üçün əsaslandırılmış tövsiyə və təkliflər irəli sürülür. Həmin təklif və tövsiyələrin nəzərə alınması qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı əsaslı təsir göstərə bilər.

Dissertasiya işinin məzmunu mövzunu əhatə edir. Odur ki, onun qəbulu məqsədəuyğundur.

«İqtisadiyyatın tənzimlənməsi»

kafedrasının dosenti, i.e.n.

İ.M.Mahmudova

SUMMARY

Researches show that in recent years the share of non-oil sector is tending to increase in the structure of gross domestic product. Nevertheless it cannot be considered satisfactory. Just for this reason in general the development of non-oil sector must be fundamentally accelerated. Especially for sharp increase of agricultural production the investment into this area must be increased in valid order. If we take into consideration that 40% of employable people work at this vital sector, then importance of this problem even more increases. Analysis show that in formation of state budget the oil sector still dominates. At the moment 100-120 thousand people work at oil-gas production. There is a huge share of oil sector in structure of national economy of country and it gradually increases. The main place in structure of non-oil sector takes construction (especially construction of apartment) transport, communication and agriculture. However, the most leading place in investment is taken by oil-gas industry (68%). Total investment into agricultural production, which is the one of the leading areas of non-oil sector, forms just 0, 7%, which is too low. On the other hand, agriculture takes 7% in GDP, thus in general there must be special state care on development of non-oil sector in the country. We believe that the investment into agriculture, which is the main part of non-oil sector, must be fundamentally increased. Currently discharging the state economy from oil subordination, the intensive development of non-oil sector must be provided.

Analyses show that there are also branches in non-oil sector which complete their business with loss. Specific weight of branches operating in agriculture with negative profit is 9%.

РЕЗЮМЕ

Исследования показывают, что в последние годы в структуре валового внутреннего продукта возрастает доля ненефтяного сектора. Однако это нельзя считать удовлетворительным. Именно по этой причине в целом следует существенно ускорить развитие ненефтяного сектора. В частности, чтобы резко повысить продуктивность сельского хозяйства следует существенным образом увеличить вклад инвестиций в эту отрасль. Если учесть что, 40% людей трудоспособного возраста работают в этой жизненно важной отрасли, то важность этой проблемы еще больше возрастает. Анализы показывают, что в формировании государственного бюджета ведущее место все еще занимает нефтяная отрасль. В настоящее время в нефтегазодобывающей промышленности работают 100 -120 тысяч человек. В структуре национальной экономики страны доля нефтяного сектора велика и постепенно возрастает. В структуре ненефтяного сектора основное место занимают строительство (включая строительство жилищ) транспорт, коммуникация и сельское хозяйство. Однако во вкладе инвестиций наиболее высокое место занимает нефтегазовая промышленность (68%). Общий вклад инвестиций в производительность сельского хозяйства, являющимся одним из ведущих отраслей ненефтяного сектора, занимает лишь 0,7%, что является крайне низким. С другой стороны валовый внутренний продукт сельского хозяйства дает 7%, в общем, в стране должно уделяться особое внимание развитию ненефтяного сектора. Нам кажется, что вклад инвестиций в сельское хозяйство, занимающее основную составную часть ненефтяного сектора, должен

существенно возрасти. В ближайшее время освободив государственную экономику от нефтяной зависимости, следует обеспечивать интенсивное развитие ненефтяной отрасли.

Анализы показывают, что в ненефтяном секторе существуют также отрасли завершающие свою производственную деятельность с убытком. Удельный вес отраслей сельского хозяйства, работающих с убытком, составляет 9%.